

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**Становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі
(1945 - перша половина 1950-х рр.)**

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Дацюк Юліана Ігорівна

Студентка 4 курсу групи

ІСТб-2-21-4.0д

Науковий керівник:

І.В. Срібняк

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ВСТУП.....	4
Актуальність теми. Дослідження становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі набуває особливої актуальності в контексті сучасних дискусій про демократичні трансформації та авторитарні режими у Центрально-Східній Європі. Отже, аналіз механізмів встановлення комуністичної влади в цих країнах дозволяє нам краще зрозуміти особливості політичних процесів повоєнного періоду та їх довготривалий вплив на розвиток регіону. Вивчення досвіду формування народно-демократичних режимів має важливе значення для розуміння загальних закономірностей політичних трансформацій у соціалістичному таборі після Другої світової війни. Крім того, дане дослідження сприяє поглибленню знань про складні процеси переходу від демократичних до авторитарних систем правління, що залишається актуальною проблемою сучасної політичної науки та історіографії.....	4
Об'єктом дослідження виступають політичні системи Чехословаччини та Польщі в період їх трансформації від повоєнних коаліційних урядів до остаточного утвердження режимів "народної демократії" у 1945 - першій половині 1950-х років.....	4
Предметом дослідження є процес становлення та розвитку режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі протягом 1945 - першої половини 1950-х років, включаючи політичні передумови, етапи трансформації влади, соціально-економічні зміни та культурно-ідеологічні аспекти утвердження комуністичних режимів.....	4
Метою дослідження є комплексний аналіз процесу становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі, виявлення політичних передумов, основних етапів трансформації та соціально-економічних особливостей утвердження комуністичної влади в цих країнах протягом 1945 - першої половини 1950-х років.....	4
У бакалаврській роботі на тему <i>"Становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі (1945 - перша половина 1950-х рр.)"</i> сформульовано такі завдання:.....	4
1) проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми становлення народно-демократичних режимів;.....	4
2) дослідити поняття "народної демократії" та її характерні особливості як форми політичного устрою;.....	4
3) вивчити розподіл сфер впливу між СРСР і Заходом після Другої світової війни;.....	5
4) охарактеризувати роль впливу радянського фактора у політичному розвитку Чехословаччини та Польщі;.....	5
5) проаналізувати значення національного спротиву та діяльності місцевих комуністичних партій;.....	5
6) дослідити етапи трансформації від коаліційних урядів до однопартійного правління;.....	5
7) проаналізувати соціально-економічні зміни, включаючи націоналізацію та колективізацію;.....	5
8) охарактеризувати репресивну політику та ідеологічний контроль у досліджуваних країнах.....	5
Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1945 року до першої половини 1950-х років. Нижня межа зумовлена завершенням Другої світової війни та початком формування нових політичних систем у досліджуваних країнах. Верхня межа пов'язана з остаточним конституційним оформленням соціалістичних режимів та завершенням основних етапів становлення "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі.....	5

Територіальні межі дослідження обмежуються територією Чехословацької Республіки та Польської Народної Республіки в їх повоєнних кордонах, встановлених після 1945 року відповідно до рішень Потсдамської конференції та інших міжнародних угод.....	5
Методи дослідження. У нашій роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Застосовано <i>історико-порівняльний метод</i> для виявлення спільних рис та відмінностей у процесах становлення режимів "народної демократії" в досліджуваних країнах. Використано <i>хронологічний метод</i> для послідовного аналізу політичних трансформацій та їх етапів. <i>Проблемно-тематичний підхід</i> дозволив нам розглянути ключові аспекти досліджуваної проблематики в контексті політичних, соціально-економічних та культурних змін. <i>Метод історичного синтезу</i> сприяв узагальненню отриманих результатів та формулюванню обґрунтованих висновків.....	5
Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі політичних передумов, етапів становлення та соціально-економічних аспектів утвердження режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі з урахуванням специфічних особливостей кожної країни. Дослідження вносить вклад у поглиблення розуміння механізмів політичних трансформацій у Центрально-Східній Європі після Другої світової війни та розкриває взаємозв'язок між зовнішніми впливами та внутрішніми факторами у процесі встановлення комуністичної влади.....	6
Практичне значення дослідження. Результати дослідження мають практичне значення для вивчення новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, політичної історії XX століття та процесів авторитарних трансформацій. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці лекційних курсів з новітньої історії європейських країн, спецкурсів з історії соціалістичних країн, а також при написанні навчальних посібників та методичних матеріалів з відповідної тематики.....	6
Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.....	6
4.3. Ідеологічний контроль та роль пропаганди.....	59
Джерела:.....	68
Література:.....	70

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі набуває особливої актуальності в контексті сучасних дискусій про демократичні трансформації та авторитарні режими у Центрально-Східній Європі. Отже, аналіз механізмів встановлення комуністичної влади в цих країнах дозволяє нам краще зрозуміти особливості політичних процесів повоєнного періоду та їх довготривалий вплив на розвиток регіону. Вивчення досвіду формування народно-демократичних режимів має важливе значення для розуміння загальних закономірностей політичних трансформацій у соціалістичному таборі після Другої світової війни. Крім того, дане дослідження сприяє поглибленню знань про складні процеси переходу від демократичних до авторитарних систем правління, що залишається актуальною проблемою сучасної політичної науки та історіографії.

Об'єктом дослідження виступають політичні системи Чехословаччини та Польщі в період їх трансформації від повоєнних коаліційних урядів до остаточного утвердження режимів "народної демократії" у 1945 - першій половині 1950-х років.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі протягом 1945 - першої половини 1950-х років, включаючи політичні передумови, етапи трансформації влади, соціально-економічні зміни та культурно-ідеологічні аспекти утвердження комуністичних режимів.

Метою дослідження є комплексний аналіз процесу становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі, виявлення політичних передумов, основних етапів трансформації та соціально-економічних особливостей утвердження комуністичної влади в цих країнах протягом 1945 - першої половини 1950-х років.

У бакалаврській роботі на тему *“Становлення режимів "народної демократії” в Чехословаччині та Польщі (1945 - перша половина 1950-х рр.)”* сформульовано такі **завдання**:

- 1) проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми становлення народно-демократичних режимів;
- 2) дослідити поняття "народної демократії" та її характерні особливості як форми політичного устрою;

- 3) вивчити розподіл сфер впливу між СРСР і Заходом після Другої світової війни;
- 4) охарактеризувати роль впливу радянського фактора у політичному розвитку Чехословаччини та Польщі;
- 5) проаналізувати значення національного спротиву та діяльності місцевих комуністичних партій;
- 6) дослідити етапи трансформації від коаліційних урядів до однопартійного правління;
- 7) проаналізувати соціально-економічні зміни, включаючи націоналізацію та колективізацію;
- 8) охарактеризувати репресивну політику та ідеологічний контроль у досліджуваних країнах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1945 року до першої половини 1950-х років. Нижня межа зумовлена завершенням Другої світової війни та початком формування нових політичних систем у досліджуваних країнах. Верхня межа пов'язана з остаточним конституційним оформленням соціалістичних режимів та завершенням основних етапів становлення "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі.

Територіальні межі дослідження обмежуються територією Чехословацької Республіки та Польської Народної Республіки в їх повоєнних кордонах, встановлених після 1945 року відповідно до рішень Потсдамської конференції та інших міжнародних угод.

Методи дослідження. У нашій роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Застосовано *історико-порівняльний метод* для виявлення спільних рис та відмінностей у процесах становлення режимів "народної демократії" в досліджуваних країнах. Використано *хронологічний метод* для послідовного аналізу політичних трансформацій та їх етапів. *Проблемно-тематичний підхід* дозволив нам розглянути ключові аспекти досліджуваної проблематики в контексті політичних, соціально-економічних та культурних змін. *Метод історичного синтезу* сприяв узагальненню отриманих результатів та формулюванню обґрунтованих висновків.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі політичних передумов, етапів становлення та соціально-економічних аспектів утвердження режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі з урахуванням специфічних особливостей кожної країни. Дослідження вносить вклад у поглиблення розуміння механізмів політичних трансформацій у Центрально-Східній Європі після Другої світової війни та розкриває взаємозв'язок між зовнішніми впливами та внутрішніми факторами у процесі встановлення комуністичної влади.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження мають практичне значення для вивчення новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, політичної історії XX століття та процесів авторитарних трансформацій. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці лекційних курсів з новітньої історії європейських країн, спецкурсів з історії соціалістичних країн, а також при написанні навчальних посібників та методичних матеріалів з відповідної тематики.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Список використаних джерел та літератури - (131 пункт), а також сукупний обсяг роботи – 69 сторінок (без списку використаних джерел та літератури).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Джерельна база дослідження

Варто зазначити, що джерельна база наукового дослідження становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі характеризується значною різноманітністю та включає офіційні документи, архівні матеріали, мемуарну літературу, періодичні видання та матеріали політичних партій досліджуваного періоду.

Найважливішу групу джерел для нашого дослідження, становлять офіційні державні документи та архівні матеріали. Серед них особливе місце займають матеріали Національного архіву Чехії, який зберігає документи періоду 1945-

1955 років, включаючи протоколи засідань уряду, листування політичних діячів та матеріали партійних організацій¹.

Не менш важливими є документи з фондів Архіву Інституту національної пам'яті в Польщі, які містять матеріали про діяльність Польської об'єднаної робітничої партії та процес політичних трансформацій².

Архівні колекції Словацького національного архіву, що охоплюють період 1945-1989 років, формують потужну документальну базу дослідження³. Ці матеріали включають урядові постанови, партійні директиви, протоколи державних органів та дипломатичну кореспонденцію, забезпечуючи можливість реконструкції повної картини політичних процесів від початкового етапу демократичної трансформації до утвердження авторитарного режиму в регіоні.

Конституційні та законодавчі акти становлять основу нормативно-правової групи джерел дослідження. Конституційний закон Чехословацької Республіки від 9 травня 1948 року фіксує ключовий момент політичної трансформації країни після лютневих подій⁴. Цей документ, демонструє юридичне оформлення переходу від багатопартійної системи до монополії комуністичної партії, відображаючи специфіку чехословацького шляху до соціалізму через закріплення керівної ролі КПЧ у державному апараті.

Існуюче репресивне законодавство періоду, представлене Законом № 231/1948 від 6 жовтня того ж року, спрямованим на захист новоствореної "народно-демократичної" держави⁵. Цей нормативний акт, показує нам практичні інструменти утвердження режиму через правові механізми

1 Kaplan K. The Communist Party in Power: A Profile of Party Politics in Czechoslovakia. Boulder: Westview Press, 1987. С. 45-67.

2 Paczkowski, Andrzej. The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom. University Park: Pennsylvania State University Press, 2003, с. 123-145.

3 Архівні колекції Словацького національного архіву, що охоплюють період 1945-1989 років. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/dokumenty-1945-1989/> (дата звернення: 09.06.2025).

4 Конституційний закон Чехословацької Республіки від 9 травня 1948 року. URL: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (дата звернення: 09.06.2025).

5 Архівні колекції Словацького національного архіву. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/obdobie-1945-1989/> (дата звернення: 09.06.2025).

придушення опозиції, розкриваючи еволюцію від демократичних принципів до авторитарних методів державного управління.

Польський конституційний процес знайшов своє завершення в Конституції Польської Народної Республіки від 1952 року⁶. Основний закон засвідчив остаточне оформлення соціалістичної державності в Польщі, закріпивши провідну роль Польської об'єднаної робітничої партії та виявляючи як спільні риси радянського впливу, так і національні особливості адаптації соціалістичної правової системи.

До конституційних документів належать також Конституція Чехословаччини 1948 року, численні декрети та постанови, що регулювали процеси націоналізації та колективізації⁷.

Важливу роль у нашому дослідженні, відіграють документи політичних партій, зокрема матеріали з'їздів та пленумів комуністичних партій Чехословаччини та Польщі. Протоколи IX з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини (1949 р.) та Об'єднавчого з'їзду Польської об'єднаної робітничої партії (1948 р.) містять важливі свідчення про стратегію та тактику комуністичних сил у процесі встановлення однопартійного правління⁸.

Довідкові матеріали про діяльність Комуністичної партії Чехословаччини, розширюють розуміння організаційних структур та ідеологічних основ режиму⁹. Цей ресурс, містить систематизовану інформацію про партійну ієрархію, біографічні дані ключових політичних фігур та програмні документи КПЧ, дозволяючи глибше зрозуміти механізми партійного контролю над державним апаратом і суспільством загалом.

6 Конституції Польської Народної Республіки від 1952 року. URL: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1952.html> (дата звернення: 09.06.2025).

7 Rothschild, Joseph. Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II. New York: Oxford University Press, 1989, с. 78-92.

8 Myant, Martin. Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, с. 156-178.

9 Довідкові матеріали про діяльність Комуністичної партії Чехословаччини. URL: https://www.totalita.cz/vysvetlivky/s_ksc.php (дата звернення: 09.06.2025).

Використана мемуарна література представлена спогадами політичних діячів різних орієнтацій. Особливо цінними є мемуари Едварда Бенеша, які розкривають позицію чехословацького президента щодо політичних процесів повоєнного періоду¹⁰. Не менш важливими є спогади Станіслава Міколайчика¹¹, що представляють погляд опозиційного польського політика на процеси комунізації.

Періодичні видання досліджуваного періоду, становлять важливий корпус джерел для розуміння громадських настроїв та пропагандистських кампаній. Серед чехословацьких видань особливе значення мають "Rudé právo" (офіційна газета КПЧ), "Svobodné slovo" (орган Національно-соціалістичної партії) та "Lidová demokracie" (орган Народної партії). Польські періодичні видання представлені газетами "Trybuna Ludu" (орган ПОРП), "Gazeta Ludowa" (орган Польської селянської партії) та "Dziennik Polski"¹².

Документи міжнародних організацій та матеріали проведених конференцій дозволяють простежити зовнішньополітичний контекст становлення режимів "народної демократії". Матеріали Ялтинської та Потсдамської конференцій, документи Коміформу та перші угоди про економічну співпрацю в рамках РЕВ надають можливість зрозуміти міжнародні передумови політичних трансформацій у Центрально-Східній Європі¹³.

Особливо цінними є документи Державного департаменту США, що стосуються Чехословаччини впродовж періоду з 1945 по 1963 рік, які було розсекречено та опубліковано в рамках проекту "Archives Unbound"¹⁴. Ці

10 Beneš E. *Memoirs: From Munich to New War and New Victory*. Boston: Houghton Mifflin, 1954. 346 c.

11 Mikołajczyk S. *The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression*. New York: Whittlesey House, 1948. 309 c.

12 Lukes, Igor. *Czechoslovakia Between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1996, c. 234-256

13 Mastny, Vojtech. *Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945*. New York: Columbia University Press, 1979, c. 189-211

14 U.S. State Department. *Records of the U.S. State Department Classified Files: Czechoslovakia from Liberation to Communist State, 1945-1963*. Farmington Hills: Gale, 2008.

матеріали дають можливість простежити зовнішній погляд на процеси політичних трансформацій у досліджуваних країнах.

Дипломатичні документи зарубіжних держав доповнюють картину міжнародного контексту досліджуваних процесів. Матеріали Британського національного архіву та Національного архіву США містять дипломатичну кореспонденцію, аналітичні доповіді та розвідувальні матеріали щодо політичної ситуації в Чехословаччині та Польщі¹⁵.

Статистичні матеріали та економічні звіти становлять окрему групу джерел, що дозволяють проаналізувати соціально-економічні аспекти становлення "народної демократії". Дані щодо процесу націоналізації промисловості, колективізації сільського господарства та зміни в соціальній структурі суспільства містяться в офіційних статистичних щорічниках та звітах державних планових комісій обох країн¹⁶.

Особливу цінність становлять документи репресивних органів, що збереглися в архівах служб безпеки. Матеріали Державної безпеки Чехословаччини та Служби безпеки Польщі, які розкривають методи боротьби з опозицією та механізми політичного контролю¹⁷.

Документи церковних архівів представляють важливе джерело для розуміння релігійної політики комуністичних режимів. Матеріали Архіву Празької архієпископії та Архіву Примаса Польщі містять свідчення про конфлікти між державою та церквою, а також спроби встановлення контролю над релігійними організаціями¹⁸.

Важливим доповненням до офіційних документів є матеріали опозиційних та еміграційних організацій. Документи Ради вільної Європи, а також матеріали

15 Leffler Melvyn P. *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York: Hill and Wang, 2007, С. 143-167.

16 Berend I. *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, С. 67-89.

17 Applebaum A. *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe 1944-1956*. New York: Doubleday, 2012, С. 312-334.

18 Luxmoore J., Babiuch J. *The Vatican and the Red Flag: The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London: Geoffrey Chapman, 1999. С. 78-95.

чехословацьких і польських еміграційних організацій у Великобританії та США надають альтернативний погляд на процеси політичних трансформацій¹⁹.

Сучасні дослідження активно використовують онлайн-ресурси та цифрові архіви. Особливо цінними є матеріали Cambridge Core²⁰, що розкриває теоретичні основи радянської концепції народної демократії.

Важливим джерелом є дослідження "The Slovak question, 1945-1948"²¹, що аналізує політичну систему відновленої Чехословацької Республіки та характеризує її як перехідну форму між парламентською демократією та тоталітарним режимом.

База даних JSTOR містить численні релевантні дослідження²², які прослідковують ідею демократії в польській думці та практиці. Особливо цінним для наукової роботи є дослідження "Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe"²³, яке аналізує створення та функціонування секретної поліції в комуністичних Польщі, Чехословаччині та Східній Німеччині.

Використана у роботі монографія "The Doomed Democracy: Czechoslovakia in a Disrupted Europe, 1914-38"²⁴, яка дає можливість краще зрозуміти передумови політичної нестабільності в регіоні ще до Другої світової війни. У ній містяться аналітичні матеріали стосовно того, чому демократичні інститути в

19 Granvill J. The First Domino: International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956. College Station: Texas A&M University Press, 2004, с. 89-112.

20 The Soviet Theory of People's Democracy // World Politics. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/abs/soviet-theory-of-peoples-democracy/717B9BDC102F5CE6D51AC23DB36DAF0B> (дата звернення: 09.06.2025).

21 The Slovak question, 1945-1948. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/slovakia-in-history/slovak-question-19451948/F9FA81F70F6EED6B7CF6EC6D60AA0BD1> (дата звернення: 09.06.2025).

22 The Origins of Modern Polish Democracy. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1j7x6v5> (дата звернення: 09.06.2025).

23 Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv138wqz9> (дата звернення: 09.06.2025).

24 The Doomed Democracy: Czechoslovakia in a Disrupted Europe, 1914-38. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1w6tfz4> (дата звернення: 09.06.2025).

Чехословаччині не витримали зовнішнього тиску та внутрішніх суперечностей, і як цей досвід вплинув на розвиток подій після 1945 року.

Таким чином, джерельна база дослідження має певні обмеження, пов'язані з особливостями формування та збереження документів в умовах комуністичних режимів. Частина архівних матеріалів була знищена або залишається недоступною для науковців, що ускладнює повноцінний аналіз деяких аспектів досліджуваної проблематики. Проте наявна джерельна база, доповнена сучасними цифровими ресурсами, дозволяє нам провести ґрунтовне дослідження щодо основних аспектів становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі у визначених хронологічних рамках.

1.2 Історіографія проблеми

Як відомо, питання становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі в період 1945 – першої половини 1950-х років привертало увагу широкого кола дослідників різних історіографічних традицій. Аналіз наявних наукових праць, дозволяє нам виділити декілька основних етапів у розвитку історіографії цієї проблематики, що відрізняються методологічними підходами, джерельною базою та інтерпретаційними схемами.

Однією з перших робіт, яка заклала основи у вивченні встановлення комуністичних режимів у Східній Європі стала монографія британського дослідника Х'ю Сетон-Уотсона²⁵. У своїй роботі, автор характеризує процеси в Польщі та Чехословаччині як "революцію згори", нав'язану Радянським Союзом через використання місцевих комуністичних партій як інструменту встановлення контролю.

Значний внесок у дослідження чехословацької проблематики зробив американський політолог чехословацького походження Йозеф Корбел у виданій фундаментальній монографії²⁶, детально проаналізував механізми захоплення

25 Seton-Watson, H. The East European Revolution. London: Methuen, 1950, 435 c.

26 Korbelt, J. The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938-1948 Princeton: Princeton University Press, 1959, 346 c.

влади комуністами, особливо підкресливши роль лютневого перевороту 1948 року як кульмінаційного моменту встановлення тоталітарного режиму. Саме він, запровадив у науково-історичну термінологію ввів термін "повзучого перевороту" для характеристики поступового захоплення ключових позицій у державному апараті.

Специфіку польського шляху до "народної демократії" вивчав польсько-американський історик Антоні Полонскі у виданій праці²⁷, особливу увагу приділив ролі великих держав у визначенні долі Польщі та формування Люблінського комітету як альтернативи лондонському еміграційному уряду.

Ще один американський політолог та державний діяч Збігнєв Бжезінський у своїй фундаментальній роботі²⁸, запропонував концепцію поетапної радянзації Східної Європи, виділивши три стадії: коаліційну, монопольну та тоталітарну. Ця періодизація стала впливовою для подальших досліджень процесів встановлення комуністичних режимів.

Польські історики в еміграції створили потужну школу дослідження післявоєнної історії Польщі. Особливе місце займає праця Яна Карські²⁹, в якій автор на основі власного досвіду учасника подій проаналізував міжнародні аспекти встановлення комуністичного режиму в Польщі.

Фундаментальне дослідження Адама Улама³⁰, розглядає польський шлях до "народної демократії" в контексті відносин між СРСР та країнами-сателітами. Автор особливо підкреслював роль особистих відносин між Сталіним та польськими комуністичними лідерами.

Ще один видатний історик свого часу - Міхаль Кукель у своїй монографії³¹, який проаналізував дипломатичні аспекти встановлення нової влади в Польщі, зосередивши увагу на ролі Ялтинських та Потсдамських угод.

27 Polonsky, A. The Great Powers and the Polish Question 1941-1945. London: London School of Economics and Political Science, 1976. 278 c.

28 Brzezinski Z. The Soviet Bloc: Unity and Conflict. Cambridge: Harvard University Press, 1967. 467 c.

29 Karski J. The Great Powers and Poland 1919-1945. New York: Praeger Publishers, 1985. 623 c.

30 Ulam A. Titoism and the Cominform. Cambridge: Harvard University Press, 1952. 243 c.

31 Kukiel M. Poland's International Affairs 1919-1960. London: Polish Research Centre, 1964. 387 c.

Чехословацькі історики-емігранти створили значний пласт праць, присвячених безпосередньому аналізу комуністичного перевороту 1948 року. Особливо цінною для досліджуваної нами проблематики є робота Пауля Зіннера³², у якій автор детально розглянув тактику комуністичної партії Чехословаччини у захопленні влади.

Ще один науковець - Едвард Таборскі³³, у виданій праці, здійснив комплексний аналіз перших років комуністичного правління, особливо зосередившись на інституційних змінах та репресивних заходах нового режиму.

Польський науковець Вацлав Блажек у своїй монографії³⁴, детально дослідив процес ліквідації демократичних інститутів та встановлення однопартійної системи.

Зміна політичної ситуації в Східній Європі наприкінці 1980-х років та поступове відкриття архівів, а також їхнє "розсекречення", зумовили появу нового покоління досліджень. В свою чергу, американський історик Норман Неймарк, запропонував концепцію "радянзації" Східної Європи, яка включала не лише політичні, але й соціально-економічні та культурні аспекти трансформації³⁵.

Британський історик Мартін Мак-Коулі³⁶, розглянув встановлення комуністичних режимів у контексті початку "холодної війни", підкресливши взаємозв'язок між внутрішньополітичними процесами та міжнародними відносинами.

32 Zinner P. *Communist Strategy and Tactics in Czechoslovakia 1918-1948*. New York: Praeger Publishers, 1963. 264 с.

33 Taborsky E. *Communism in Czechoslovakia 1948-1960*. Princeton: Princeton University Press, 1961. 628 с.

34 Blazek V. *The Modus Vivendi and its Liquidation in Czechoslovakia*. Munich: Free Europe Committee, 1958. 156 с.

35 Naimark N. M. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*. Cambridge, MA: Belknap Press, 1995. 524 с.

36 McCauley M. *The Origins of the Cold War 1941-1949*. London: Longman, 1995. 278 с.

Американський політолог Іво Банац у виданій збірці³⁷, запропонував порівняльний аналіз різних шляхів встановлення комуністичних режимів, виділивши особливості польського та чехословацького випадків.

Варто зазначити, що після 1989 року, польська історіографія зазнала кардинального оновлення. Проте, вже у 1990 році польський історик Кшиштоф Керстен у своїй фундаментальній монографії³⁸, на основі раніше недоступних архівних матеріалів, ґрунтовно проаналізував механізми формування нової системи влади. У своєму дослідженні, автор особливо підкреслив роль апарату безпеки у встановленні та консолідації комуністичного режиму.

Ще один польський дослідник - Анджей Пачковський у своєму дослідженні³⁹, запропонував комплексний погляд на період формування та функціонування комуністичного режиму, інтегрувавши політичні, економічні та соціальні аспекти.

Ще один польський історик - Марчін Замойський у виданій монографії⁴⁰, ретельно дослідив процеси трансформації польського комунізму в середині 1950-х років, показавши внутрішні суперечності системи "народної демократії".

Павел Мачевич у праці⁴¹, проаналізував польський "Жовтень 1956 року" як своєрідну кульмінацію тодішньої кризи сталінської моделі "народної демократії".

Чеська історична наука після 1989 року також пережила період інтенсивного оновлення. Як приклад, у своєму дослідженні, чеський історик Ян Ратай у своїй праці⁴², переосмислив передумови встановлення комуністичного

37 Banac I. *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 345 c.

38 Kersten K. *Narodziny systemu władzy: Polska 1943-1948*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 1990. 456 c.

39 Paczkowski A. *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. 623 c.

40 Zaremba M. *Powrót na mapę: Polski rok 1956*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2000. 387 c.

41 Machcewicz P. *Rebellious Satellite: Poland 1956*. Stanford: Stanford University Press, 2009. 312 c.

42 Rataj J. *O autoritativní národní stát: Československo 1938-1945*. Praha: Karolinum, 1997. 298 c.

режиму, звернувши увагу на авторитарні тенденції в чехословацькій політиці вже у міжвоєнний період.

Карел Каплан, який вважається одним із найавторитетніших дослідників комуністичного періоду, у виданій монографії⁴³, детально проаналізував лютневі події 1948 року, спростувавши багато міфів про "мирний" характер комуністичного перевороту.

Варто зазначити, що американські історики також продовжували розвивати дослідження східноєвропейського комунізму. Особливо впливовою стала праця Чарлза Гаті⁴⁴, який запропонував нову методологію дослідження відносин між СРСР та країнами-сателітами.

Британські дослідники також зробили значний внесок у вивчення та дослідження нашої проблематики. Наприклад, британський історик Алан Буллок у фундаментальній біографії⁴⁵, проаналізував роль особистості Й. Сталіна у формуванні післявоєнного порядку в Східній Європі.

Потужний історик світового масштабу Норман Девіс у відомій монографії⁴⁶, запропонував власний історичний контекст для розуміння встановлення комуністичного режиму в Польщі.

Німецькі історики також активно досліджували проблематику східноєвропейського комунізму. Наприклад, німецький історик Германн Вебер⁴⁷, запропонував застосувати порівняльний аналіз процесів встановлення комуністичних режимів у Східній Німеччині та інших країнах регіону.

В українській історичній науці тематика "народної демократії" в Польщі та Чехословаччині довгий час розглядалася в контексті загальної проблематики холодної війни. Здебільшого, це було обумовлено проявами тогочасної

43 Kaplan K. *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993. 254 с.

44 Gati C. *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham: Duke University Press, 1986. 267 с.

45 Bullock A. *Hitler and Stalin: Parallel Lives*. London: HarperCollins, 1991. 1081 с.

46 Davies N. *God's Playground: A History of Poland. Volume 2: 1795 to the Present*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 678 с.

47 Weber H. *Geschichte der DDR*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985. 587 с.

радянської політики, яка була наповнена заангажованістю та секретністю. Проте, лише після 1991 року, коли архівні матеріали набули більшої доступності, в українській історіографії почали з'явилися нові фундаментальні дослідження, які відрізнялися більшою об'єктивністю та частим використанням західних методологічних підходів та практик.

Один із перших істориків, який зацентрував увагу навколо східноєвропейської проблематики у періоду незалежності України вважається Ярослав Калакура. Український історик у своїй монографії⁴⁸, критично переосмислив традиційні підходи до вивчення встановлення комуністичного режиму, звернувши увагу на національні особливості цього процесу.

Ще один український історик - Віталій Головченко у дослідженні⁴⁹, проаналізував зовнішньополітичні аспекти формування "народно-демократичного" режиму, особливо підкресливши роль міжнародного контексту.

Окрім цього, у нашому дослідженні, ми хотіли звернути увагу на також порівняльні дослідження, які аналізують схожості та відмінності в процесах встановлення комуністичних режимів. Іштван Деак⁵⁰, запропонував новий погляд на роль нацистської окупації у підготовці умов для встановлення комуністичних режимів.

Отже, аналіз історіографії показує нам, що погляди на становлення "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі значно змінилися. На початку, під час "холодної війни", дослідження були сильно політизованими. Після 1989 року відкриття архівів дало змогу історикам працювати з новими джерелами та писати більш об'єктивно. В свою чергу, сучасні дослідження враховують як внутрішні, так і зовнішні фактори формування цих режимів.

48 Калакура Я. С. Польща в XX столітті: Проблеми національного та державного відродження. Київ: Генеза, 2004. 289 с.

49 Головченко В. І. Чехословаччина в міжнародних відносинах 1945-1955 рр. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 234 с.

50 Deák I. Essays on Hitler's Europe. Lincoln: University of Nebraska Press, 2001. 267 с.

Таким чином, історіографія проблематики нашого дослідження, пройшла значну еволюцію. До 1989 року, здебільшого, дослідження мали виражений заангажований пропагандистський характер. Західні історики акцентували увагу на радянському примусі, тоді як дослідники соціалістичних країн підкреслювали народний характер перетворень. Відкриття архівів після падіння комуністичних режимів стало поворотним моментом у вивченні теми.

Сучасна історіографія характеризується більш збалансованим підходом. Дослідники аналізують комплекс факторів: повоєнну ситуацію, соціально-економічні умови, роль внутрішніх політичних сил та зовнішній вплив СРСР.

Водночас, джерельна база проблематики, включає різні типи документів: архівні матеріали державних та партійних органів, мемуарну літературу, періодичну пресу, статистичні дані. Найбільшу цінність мають документи центральних архівів України, а також матеріали, опубліковані в чеських та польських збірниках документів.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ НАРОДНО- ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ

2.1. Поняття «народної демократії» та її особливості

Варто зазначити, що концепція «народної демократії» займає центральне місце в дослідженні політичних процесів Центрально-Східної Європи після 1945 року та викликає значну увагу серед українських і зарубіжних науковців. Для комплексного висвітлення проблематики народної демократії в країнах Центрально-Східної Європи після 1945 року, у нашому дослідженні ми звернулися до широкого кола наукових джерел української історіографії.

В свою чергу, один із провідних українських істориків Ярослав Калакура у своїй фундаментальній праці, підкреслює, що народна демократія являла собою «специфічну перехідну форму від буржуазно-демократичного ладу до соціалістичного будівництва, яка мала враховувати національні особливості та історичні традиції кожної країни Східної Європи»⁵¹.

Академік В. Смолій, у колективній монографії, зазначає, що «народна демократія стала ідеологічним обґрунтуванням поступового встановлення комуністичного контролю над державними інститутами без відкритого революційного захоплення влади»⁵².

Видатний дослідник радянської історії О. Рубльов наголошує на тому, що «комуністичні теоретики представляли народну демократію як альтернативний шлях до соціалізму, який начебто не потребував встановлення диктатури пролетаріату в класичному марксистському розумінні»⁵³.

51 Калакура, Я.С. Польща в XX столітті: Проблеми національного та державного відродження. Київ: Генеза, 2004. С. 143.

52 Смолій, В.А., Рубльов, О.С. Історія Центрально-Східної Європи: політичні трансформації XX століття. Київ: Наукова думка, 2003. С. 267.

53 Рубльов, О.С. Радянський проект для Східної Європи: ідеологія та практика. Київ: Інститут історії України, 2005. С. 89.

Характерною особливістю народно-демократичних режимів було також створення коаліційних урядів, де комуністичні партії формально ділили владу з іншими політичними силами. Український історик В. Головченко у своєму дослідженні, зазначає, що на власне на самій практиці відбувалася поступова монополізація ключових посад комуністами, особливо в органах державної безпеки, збройних силах та міністерствах внутрішніх справ⁵⁴.

Професор Андрій Портнов у своїй роботі підкреслює, що у політико-правовому аспекті народна демократія характеризувалася збереженням формальних демократичних інститутів: парламентів, багатопартійних систем, регулярних виборів, проте ці інститути поступово позбавлялися реального змісту⁵⁵.

Український дослідник М. Дорошко у своїй монографії, зазначає, що економічна модель народної демократії передбачала поступове обмеження приватної власності та розширення державного сектору економіки через систему націоналізації стратегічних галузей⁵⁶.

Професор І. Гирич, у проведеному дослідженні відмічає, що ідеологічною основою народної демократії стала концепція «національного шляху до соціалізму», яка начебто враховувала історичні традиції та культурну специфіку кожної країни⁵⁷. Це дозволяло комуністичним режимам апелювати до патріотичних почуттів населення та представляти свою політику як органічне продовження національної історії.

Ще один відомий український історик, який займався досліджуваною нами проблематикою - Віталій Огієнко, у своїй роботі підкреслює, що концепція народної демократії мала обмежений часовий період існування і вже наприкінці

54 Головченко, В.І. Політичні режими Східної Європи 1945-1950 рр. Київ: Либідь, 2001. С. 156.

55 Портнов, А.В. Історії для домашнього вжитку: есеї про польсько-російсько-українське пограниччя. Київ: Критика, 2013. С. 134.

56 Дорошко, М.С. Трансформації політичних систем Східної Європи у 1945-1950 рр. Чернівці: Рута, 2006. С. 198.

57 Гирич, І.Б. Україна в добу "великого терору": політичні репресії та суспільні настрої. Київ: Наш час, 2009. С. 267.

1940-х років більшість країн Центрально-Східної Європи перейшли до більш ортодоксальних форм соціалістичного будівництва за радянським зразком⁵⁸.

Українська історикиня - О. Юркова в колективній праці, зауважує, що народна демократія служила перехідним механізмом, який дозволив комуністичним партіям встановити повний контроль над державними інституціями, зберігаючи при цьому видимість демократичної легітимності⁵⁹.

Таким чином, «народна демократія» являла собою специфічну форму політичного транзиту, що дозволила комуністичним партіям Чехословаччини та Польщі поступово встановити повний контроль над державною владою, зберігаючи при цьому видимість демократичних процедур та народної підтримки. Ця модель стала ключовим етапом у процесі формування соціалістичних режимів у Центрально-Східній Європі в перші повоєнні роки.

2.2. Розподіл сфер впливу між СРСР і Заходом після Другої світової війни

Варто зазначити, що завершення Другої світової війни ознаменувалося формуванням нового геополітичного порядку, основою якого став розподіл сфер впливу між країнами-переможцями.

Цей складний і багатогранний процес відбувався не миттєво, а поетапно, через серію інтенсивних міжнародних конференцій. Саме на цих зустрічах світового значення, лідери ключових країн антигітлерівської коаліції, а саме - Великої Британії, Сполучених Штатів Америки та Радянського Союзу, закладали принципи для майбутнього світового устрою.

Ялтинська конференція, що проходила 4-11 лютого 1945 року в Лівадійському палаці, стала ключовою подією у визначенні післявоєнного устрою Європи. У ході проведення перемовин, брали участь: президент США

⁵⁸ Огієнко, В.Г. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів. Київ: УІНП, 2014. С. 45.

⁵⁹ Юркова, О.В. Політичні трансформації в Східній Європі // Інститут історії України - 70: Віхи історії. Київ: Інститут історії України, 2006. С. 312.

Франклін Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль та голова Ради народних комісарів СРСР Йосип Сталін.

Американський дослідник Волтер Ісааксон у своїй праці зазначає, що "11 лютого 1945 року завершилася Ялтинська конференція, на якій лідери найвпливовіших держав фактично вирішили долю повоєнного світу"⁶⁰.

Основні рішення Ялтинської конференції, першочергово, стосувалися розподілу окупаційних зон у Німеччині. Британський історик Мартін Гілберт у монографії детально описує, як "Велика трійка згодилася розділити повоєнну Німеччину на три зони впливу – американську, британську та радянську, а також аналогічно розподілити на зони Берлін"⁶¹. Пізніше до цього розподілу долучилася Франція, отримавши власну окупаційну зону.

Слід відзначити, що рішення про розподіл Німеччини приймалися в умовах, коли радянські війська вже контролювали значну частину європейської території. Це створювало для Сталіна сприятливі умови для переговорів та дозволяло йому диктувати умови щодо майбутнього устрою Східної Європи.

Окрім цього, польське питання стало одним з найскладніших на конференції. Американський історик польського походження Річард Лукас у своїй праці підкреслює, що західні союзники фактично погодилися з радянською позицією щодо західного кордону Польщі та визнанням просоветського Люблінського комітету як основи майбутнього уряду⁶².

Американський дипломат Чарлз Болен, який був присутній на Ялтинській конференції як перекладач, у власних мемуарах, фіксує конкретні домовленості прийняті в ході конференції: учасники конференції погодилися на створення чотирьох окупаційних зон у Німеччині, при цьому радянська зона охоплювала східну частину країни площею близько 108 тисяч квадратних кілометрів⁶³.

60 Isaacson, W. *The Wise Men: Six Friends and the World They Made*. New York: Simon & Schuster, 1986, p. 234.

61 Gilbert, M. *Churchill: A Life*. London: Heinemann, 1991, p. 812.

62 Lukas, R., *The Strange Allies: The United States and Poland, 1941-1945*. P. 189.

63 Bohlen, C. *Witness to History 1929-1969*. New York: W. W. Norton & Company, 1973. P. 178.

Аналізуючи географічне розташування окупаційних зон, ми можемо стверджувати, що розподіл відбувався не лише за військово-стратегічними, але й за економічними критеріями. Радянська зона включала важливі промислові райони, що давало СРСР значні економічні переваги у повоєнному відновленні.

Щодо політики стосовно Східної Європи, то британський дипломат Александер Кадоган у опублікованому щоденнику, відзначав, що Й. Сталін отримав фактично карт-бланш на встановлення дружніх режимів у країнах, звільнених Червоною армією⁶⁴.

На нашу думку, це рішення стало одним з найбільш спірних аспектів Ялтинських домовленостей, оскільки це фактично суперечило принципу самовизначення народів, проголошеному в Атлантичній хартії 1941 року.

Проведена Потсдамська конференція (17 липня – 2 серпня 1945 року) остаточно закріпила принципи післявоєнного устрою Європи. У переговорах брали участь: президент США Гаррі Трумен (який змінив померлого Рузвельта), Йосип Сталін та британські прем'єр-міністри Вінстон Черчилль і Клемент Еттли.

Німецький історик Герхард Веттіг у своєму дослідженні, зазначає, що "17 липня 1945 року у передмісті Берліну почалась конференція глав урядів Великої Британії, СРСР і США, на якій було затверджено програму післявоєнного устрою Німеччини існуючу денацифікацію, демілітаризацію, демократизацію Німеччини та її поділ на чотири зони окупації"⁶⁵.

Американський історик Джон Льюїс Геддіс у фундаментальній праці підкреслює, що на Потсдамській конференції було остаточно оформлено розподіл Німеччини на окупаційні зони: *радянську* (Саксонія, Саксонія-Ангальт, Тюрінгія, Бранденбург, Мекленбург-Передня Померанія), *американську* (Баварія, Гессен, частина Вюртемберга та Бадена), *британську* (Північний Рейн-Вестфалія, Нижня Саксонія, Шлезвіг-Гольштейн, Гамбург) та *французьку* (частина Вюртемберга, Бадена, Рейнланд-Пфальц, Саар)⁶⁶.

64 Cadogan, A. The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945. London: Cassell, 1971. P. 714.

65 Wettig G. Stalin and the Cold War in Europe. Lanham: Rowman & Littlefield, 2008. P. 67.

Британський економіст Алан Мілвард у своїй доволі прогресивно-конструктивній праці, детально аналізує економічні наслідки територіального розподілу. За його словами, згідно з Потсдамськими угодами, військово-морський і торговельний флот Німеччини у рівних частинах було розподілено між США, СРСР та Великою Британією⁶⁷. Крім того, було визначено, що СРСР отримає 25% німецького промислового обладнання з західних зон, а також матиме право на репарації з власної зони окупації.

Американський економічний історик Вернер Абельсхаузер у своєму дослідженні зазначає, що радянська окупаційна зона охоплювала близько 40% довоєнної німецької промисловості, включаючи важливі індустриальні центри Саксонії та Тюрінгії⁶⁸.

Французький історик Жан-Батіст Дюрозель у своїй праці, детально розглядає зміни польських кордонів. Відповідно до рішень конференцій, Польща втрачала східні території (близько 180 тисяч кв. км) на користь СРСР, але отримувала німецькі землі на заході - Сілезію, Померанію та частину Східної Пруссії (близько 105 тисяч кв. км)⁶⁹.

Щодо Балкан, у виданих мемуарах, американський дипломат Аверелл Гарріман згадує про неформальну угоду між В. Черчиллем та Й. Сталіном у жовтні 1944 року про розподіл впливу, згідно з якою: СРСР отримав 90% впливу в Румунії, 75% у Болгарії, 50% в Югославії та Угорщині, тоді як Британія зберігала 90% впливу в Греції⁷⁰.

Американський історик Герберт Фейс у використаній у нашому дослідженні праці, описує далекосхідні домовленості: в обмін на вступ у війну з

66 Gaddis J. L. *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*. New York: Columbia University Press, 1972. P. 134.

67 Milward A. *War, Economy and Society 1939-1945*. London: Allen Lane, 1977. P. 267.

68 Abelshauser W. *The Dynamics of German Industry*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 89.

69 Duroselle J.-B. *Europe: A History of Its Peoples*. London: Viking, 1990. P. 412.

70 Harriman A. *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941-1946*. New York: Random House, 1975. P. 356.

Японією СРСР отримав Південний Сахалін, Курильські острови та концесії в Маньчжурії⁷¹.

Радянський дипломат (згодом дисидент) Олександр Солженіцин у виданій праці, критично оцінює ці домовленості, зазначаючи, що вони створили основу для подальшого конфлікту між колишніми союзниками⁷².

Американський юрист-міжнародник Ханс Кельзен, аналізує правові аспекти післявоєнного розподілу. Він зазначає, що окупаційний статус Німеччини був оформлений спеціальною Декларацією від 5 червня 1945 року, яка встановлювала повну владу союзників над німецькою територією⁷³.

Чеський історик Вацлав Кураль, відзначає як рішення великих держав вплинули на долю Чехословаччини: незважаючи на відсутність прямої окупації, країна опинилася в радянській сфері впливу через присутність Червоної армії⁷⁴.

Таким чином, розподіл сфер впливу між СРСР і Заходом після Другої світової війни став результатом військово-політичних реалій та дипломатичних домовленостей 1945 року. Проведена Ялтинська та Потсдамська конференції юридично та політично закріпили цей розподіл, створивши основу для біполярного світового порядку. Радянський Союз отримав контроль над Східною Європою, включаючи Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію та частину Німеччини, тоді як західні союзники зберегли вплив у Західній Європі та власні окупаційні зони в Німеччині. Цей розподіл, в подальшому, визначив характер міжнародних відносин на наступні десятиліття та став основою для початку "холодної війни".

71 Feis H. *The China Tangle: The American Effort in China from Pearl Harbor to the Marshall Mission*. Princeton: Princeton University Press, 1953. P. 178.

72 Solzhenitsyn A. *The Gulag Archipelago*. Vol. 2. New York: Harper & Row, 1975. P. 89.

73 Kelsen H. *The Law of the United Nations*. London: Stevens & Sons, 1950. P. 234.

74 Kural V. *Czechoslovakia Between Stalin and Hitler*. Prague: Institute for Contemporary History, 1996. P. 298.

2.3. Вплив радянського фактора на політичний розвиток Чехословаччини та Польщі

Як відомо, Радянський Союз відіграв вирішальну роль у формуванні політичних систем Центрально-Східної Європи після 1945 року, створивши унікальну геополітичну ситуацію, коли переможець у Другій світовій війні отримав можливість кардинально перебудувати політичну карту регіону відповідно до власних ідеологічних та стратегічних інтересів.

На відміну від західних союзників, які переважно обмежувалися економічним та політичним впливом, СРСР запровадив комплексну систему контролю, яка охоплювала всі сфери суспільного життя та передбачала докорінну трансформацію соціально-політичного устрою підконтрольних держав.

Американський історик Норман Неймарк у своїй фундаментальній праці, детально аналізує механізми, за допомогою яких Й. Сталін встановлював контроль над європейськими державами. Автор зазначає, що радянська стратегія передбачала поступове встановлення гегемонії через комбінацію військового присутності, економічного тиску та підтримку місцевих комуністичних партій⁷⁵.

Особливості радянського впливу в Чехословаччині мали також свою специфіку порівняно з іншими країнами регіону. Бредлі Абрамс у своєму дослідженні, підкреслює, що чехословацьке керівництво на чолі з Едвардом Бенешем свідомо йшло на співпрацю з СРСР ще під час війни. Він зауважує, що договір між урядом Е. Бенеша та Радянським Союзом від грудня 1943 року заклав основи для майбутнього радянського впливу, оскільки передбачав далекосяжні поступки, включаючи націоналізацію важкої промисловості та створення народних комітетів⁷⁶.

Польський випадок демонструє інші механізми радянського проникнення. Падрейк Кенні, досліджує роль робітничого класу у встановленні

⁷⁵ Naimark N.M. *Stalin and the Fate of Europe: The Postwar Struggle for Sovereignty*. Cambridge: Harvard University Press, 2019. P. 89-112.

⁷⁶ Abrams B.F. *The Second World War and the East European Revolution // East European Politics and Societies*. 2002. Vol. 16. No. 3. P. 623-624.

комуністичного режиму. Дослідник аргументує, що радянська влада використовувала складні соціально-економічні процеси відбудови країни для легітимації нової політичної системи. Автор наголошує, що польські комуністи, підтримувані Москвою, змогли мобілізувати частину робітництва через обіцянки соціальних гарантій та участі у відбудові держави⁷⁷.

Водночас, військовий аспект радянського впливу також не можна недооцінювати. Оскільки, присутність Червоної армії на території обох країн створювала необхідні умови для політичних трансформацій. Як зазначається в колективній праці, союзницькі конференції в Тегерані (листопад 1944) та Ялті (лютий 1945) фактично закріпили Східну Європу у сфері радянського впливу⁷⁸.

Економічний вплив СРСР проявлявся через систему репарацій та торговельних угод. Як приклад, у Чехословаччині, радянська сторона отримала контроль над стратегічними галузями промисловості, особливо урановою, що мало довгострокові наслідки для політичної незалежності країни. Польща, хоча і не сплачувала репарації СРСР, опинилася в економічній залежності через систему нерівноправних торговельних відносин.

Культурно-ідеологічний вплив здійснювався через освітні реформи, контроль над засобами масової інформації та впровадження радянської моделі суспільних відносин. У цьому контексті варто зазначити унікальну особливість радянського підходу - на відміну від класичного імперіалізму, СРСР не намагався нав'язати власну національну ідентичність, а створював нову так звану "ідеологічну матрицю", яка лише формально поважала національні особливості, але водночас підпорядковувала їх загальним комуністичним принципам. Це дозволяло зберігати національну самобутність на поверхневому рівні, одночасно кардинально змінюючи глибинні основи суспільного устрою. У цьому контексті важливо відзначити роль місцевих комуністичних партій, які виступали провідниками радянських ідей та практик.

77 Kenney P. *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950*. Ithaca: Cornell University Press, 1997. P. 156-178.

78 *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 197-198.

Водночас слід зауважити, що радянський вплив не був одностороннім процесом. Місцеві еліти часто мали власні інтереси та стратегії, що іноді призводило до напруження у відносинах з Москвою. Це особливо проявилось у пізніший період, коли лідери Чехословаччини та Польщі намагалися знайти баланс між лояльністю до СРСР та національними інтересами. На наш погляд, саме ця внутрішня суперечність між формальною незалежністю та фактичною залежністю створювала постійне джерело напруження в системі, яке згодом стало одним із факторів для її руйнування.

Аналізуючи наведені факти, можна стверджувати, що радянський вплив на політичний розвиток досліджуваних країн мав багатовекторний характер і принципово відрізнявся від традиційних форм міжнародного впливу. На нашу думку, ключовою особливістю радянської стратегії було поєднання формального збереження національної незалежності з фактичним підпорядкуванням усіх сфер суспільного життя радянським інтересам.

Особливо показовим є той факт, що радянське керівництво свідомо уникало прямого військового управління, натомість створювало систему непрямого контролю через місцеві комуністичні партії. Це дозволяло зберігати видимість демократичності та національного характеру влади, що було принципово важливо для міжнародної легітимності нових режимів.

Варто також підкреслити, що ефективність радянського впливу значною мірою залежала від внутрішніх особливостей кожної країни. У Чехословаччині наявність демократичних традицій та розвиненого громадянського суспільства змушувала радянську сторону діяти більш обережно та поступово. Натомість у Польщі, де суспільство було травматизоване війною та окупацією, радянські методи зустрічали менший опір, хоча і тут існували значні осередки спротиву.

Принципово важливим є те, що радянський вплив не обмежувався лише політичною сферою, а поширювався на всі аспекти суспільного життя - від економічної політики до культурних норм. Це створювало системний характер залежності, який виходив далеко за межі традиційних союзницьких відносин.

Таким чином, радянський фактор став визначальним у формуванні режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі, створивши унікальну модель непрямого контролю, яка поєднувала формальну незалежність з фактичним підпорядкуванням. Ця модель виявилася настільки ефективною, що забезпечила довготривале панування радянського впливу в регіоні аж до кінця 1980-х років.

2.4. Роль національного спротиву та місцевих комуністичних партій

Становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі, характеризувалося складним балансом між національним спротивом та діяльністю місцевих комуністичних партій, які виступали провідниками радянського впливу. Цей процес виявив принципові відмінності в політичних традиціях та суспільній свідомості обох країн, що безпосередньо вплинуло на характер та інтенсивність опору новим режимам. На нашу думку, аналіз цієї взаємодії дозволяє краще зрозуміти механізми встановлення комуністичної влади та особливості її легітимації в різних національних контекстах.

Польський національний спротив мав унікальні характеристики, зумовлені як військовими традиціями країни, так і специфікою її геополітичного становища. Існуюча на той час "Армія крайова" була найбільшою організацією опору в окупованій нацистами Європі та залишалася активною навіть після закінчення війни, трансформувавшись у антикомуністичний рух. Як зазначається в дослідженні про антикомуністичний спротив у Польщі 1944-1953 років, у січні 1945 року прорадянський уряд, встановлений наступаючою Червоною армією, оголосив "нелегальним" польський антинацистський рух опору, переважно Армію крайову, і наказав її членам вийти з підпілля, гарантуючи їм свободу та безпеку⁷⁹.

79 Anti-communist resistance in Poland (1944–1953) // Wikipedia. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Anti-communist_resistance_in_Poland_\(1944%E2%80%931953\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Anti-communist_resistance_in_Poland_(1944%E2%80%931953)) (дата звернення:

Трагедія польського спротиву полягала в тому, що багато підпільників, повіривши обіцянкам нової влади, вийшли з підпілля, але після реєстрації більшість з них була заарештована та ув'язнена. Тисячі з них піддавалися тортурам і згодом депортувалися до радянської таборної системи - ГУЛАГу або судилися показовими судами та вбивалися після жорстоких побоїв. Ця практика демонструє цинічність комуністичної влади, яка використовувала обман для нейтралізації потенційної опозиції.

Особливо показовим є феномен так званих "проклятих солдатів" - учасників антикомуністичного підпілля, які продовжували боротьбу проти нового режиму до середини 1950-х років. Серед найвідоміших організацій цього періоду слід відзначити Національне військове об'єднання, Конспіративне польське військо та Рух опору Армії крайової, який був утворений у 1944 році⁸⁰.

Ці організації демонстрували високий рівень організації та відданості національним ідеалам, проте їхня діяльність поступово згорталася під тиском репресивного апарату нової влади. Варто підкреслити, що польський спротив мав не лише військовий, але й ідеологічний характер, оскільки він втілював прагнення до незалежної демократичної Польщі, що суперечило радянським планам щодо регіону.

Якщо говорити про політичні партії, то Польська робітничка партія, утворена в 1942 році як наступник довоєнної Комуністичної партії Польщі, відіграла ключову роль у встановленні нового режиму. На відміну від багатьох інших східноєвропейських країн, польські комуністи не мали значної підтримки серед населення до війни, що змушувало їх покладатися переважно на радянську допомогу.

Стратегія польських комуністів базувалася на поєднанні радикальних соціально-економічних реформ з апеляцією до патріотичних почуттів. Вони позиціонували себе як єдину силу, здатну забезпечити відбудову зруйнованої

80 Cursed soldiers // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cursed_soldiers (дата звернення: 09.06.2025).

країни та гарантувати її територіальну цілісність. Особливо ефективним виявилось використання земельної реформи, яка дозволила залучити на свій бік частину селянства, незважаючи на їхню традиційну недовіру до комуністичних ідей.

Водночас польські комуністи активно використовували репресивний апарат для нейтралізації опозиції. Створення Міністерства громадської безпеки у 1945 році, стало важливим кроком у цьому напрямку. Ця організація, що працювала під безпосереднім контролем радянських спецслужб, систематично переслідувала членів некомуністичних партій та організацій.

Чехословацька ситуація принципово відрізнялася від польської завдяки кільком ключовим факторам. По-перше, Комуністична партія Чехословаччини, мала значно глибші корені в суспільстві, існуючи з 1921 року як легальна політична сила. По-друге, чехословацьке суспільство традиційно характеризувалося вищим рівнем політичної культури та демократичних традицій.

Як зазначається в дослідженнях, після Другої світової війни Комуністична партія Чехословаччини опинилася у вигідному становищі. Її потужний вплив на чехословацьку політику з 1920-х років, чиста репутація під час війни та співпраця з некомуністичними партіями, її ідентифікація з Радянським Союзом як одним із визволителів країни, а також її рішучість стати провідною політичною силою країни, не викликаючи занепокоєння на Заході, поєднувалися з народною опозицією нацистському правлінню⁸¹.

Стратегія чехословацьких комуністів відрізнялася більшою витонченістю порівняно з їхніми польськими колегами. Вони активно використовували концепцію "особливого чехословацького шляху до соціалізму", що дозволяло зберігати видимість демократичності та національної самобутності. Це проявилось у створенні Національного фронту - коаліції, в якій домінували три

81 1948 Czechoslovak coup d'état // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/1948_Czechoslovak_coup_d%27%C3%A9tat (дата звернення: 09.06.2025).

соціалістичні партії: Комуністична партія, Чехословацькі соціал-демократи та Чехословацькі національні соціалісти⁸².

Лютневий переворот 1948 року в Чехословаччині став кульмінацією цієї стратегії. На відміну від інших країн регіону, де комуністична влада встановлювалася переважно за допомогою прямого радянського втручання, в Чехословаччині цей процес мав формально легальний характер. Президент Едвард Бенеш, перебуваючи під тиском Комуністичної партії, дозволив сформувати уряд з комуністичною більшістю.

Варто зазначити, що місцеві комуністичні партії виконували роль не лише політичних організацій, але й провідників радянської ідеології та практики. У цьому контексті важливо відзначити їхню подвійну функцію: з одного боку, вони мали представляти національні інтереси та особливості, з іншого - забезпечувати відповідність загальним принципам радянської моделі соціалізму.

Організаційна структура цих партій значною мірою копіювала радянський зразок, включаючи принципи демократичного централізму, партійної дисципліни та безперечного підпорядкування вищому керівництву. Водночас вони намагалися адаптувати цю модель до місцевих умов, що іноді призводило до внутрішніх конфліктів та напруження у відносинах з Москвою.

Особливої уваги заслуговує роль цих партій у процесі суспільної трансформації. Вони не обмежувалися політичною діяльністю, а активно втручалися в економічне, культурне та освітнє життя, намагаючись створити нову соціалістичну людину. Цей процес передбачав кардинальну зміну системи цінностей, традицій та способу життя, що неминуче викликало опір з боку значної частини суспільства.

Ян Гросс у своїй фундаментальній праці, підкреслює, що радянська стратегія передбачала використання місцевих комуністичних партій як

82 The History of Czechoslovakia: The Czechoslovak Socialist Republic (1948–1989) // USC Digital Library. 2024. URL: <https://digital.library.usc.edu/collections/czechoslovakia> (дата звернення: 09.06.2025).

інструменту легітимації власної влади, водночас нейтралізуючи будь-які альтернативні центри впливу⁸³.

У польському випадку ця взаємодія набула особливо гострого характеру через наявність потужного збройного підпілля. Комуністична влада використовувала весь арсенал репресивних заходів - від масових арештів до публічних страт - для подавлення опору. Водночас вона намагалася дискредитувати опозицію, представляючи її як "банди" та "реакційні елементи", що працюють в інтересах західних країн.

Марсі Шор у своїй праці, досліджує складну психологію польської інтелігенції, яка опинилася між національними традиціями та комуністичною ідеологією. Авторка зазначає, що навіть серед тих, хто формально підтримував новий режим, зберігалось внутрішнє напруження між лояльністю до держави та критичним ставленням до методів її побудови⁸⁴.

У Чехословаччині ситуація була дещо іншою. Тут опір мав переважно пасивний характер і проявлявся через збереження демократичних традицій, критичне ставлення до офіційної ідеології та підтримку альтернативних політичних сил. Проте, комуністична партія відповідала на це поступовим згортанням демократичних інститутів та встановленням жорсткого контролю над суспільством.

Кіран Вільямс у своїй роботі, підкреслює, що чехословацький комунізм мав особливу специфіку, пов'язану з більш розвиненою демократичною традицією країни. На думку автора, це створювало унікальну ситуацію, коли формальне збереження демократичних процедур поєднувалося з їх поступовим очищенням⁸⁵.

83 Gross J. T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton University Press, 1988. P. 234-256.

84 Shore M. *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918-1968*. New Haven: Yale University Press, 2006. P. 189-213.

85 Williams K. *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 45-67.

Аналіз взаємодії національного спротиву та місцевих комуністичних партій у Чехословаччині та Польщі дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, ефективність комуністичних режимів значною мірою залежала від їхньої здатності нейтралізувати або асимілювати опозицію. По-друге, національні традиції та політична культура суттєво впливали на характер цього процесу, створюючи різні моделі взаємодії.

Ян Гросс у своїй пізнішій праці, демонструє, як травматичний досвід війни та окупації ускладнював процес суспільної консолідації, створюючи додаткові виклики для нової влади⁸⁶.

У польському випадку тривалий збройний опір значно ускладнив процес консолідації комуністичної влади, змусивши її покладатися переважно на репресії та радянську підтримку. Це призвело до формування особливо авторитарного режиму, який постійно балансував на межі між внутрішнім спротивом та зовнішнім тиском.

У Чехословаччині більш витончена стратегія комуністів дозволила їм досягти відносної стабільності, проте ціною цього стало поступове знищення демократичних традицій та формування конформістського суспільства. Парадокс полягав у тому, що саме ця "успішність" чехословацької моделі згодом стала одним із факторів її кризи, оскільки штучне придушення суспільної активності призвело до накопичення внутрішніх протиріч.

Отже, роль національного спротиву та місцевих комуністичних партій у становленні режимів "народної демократії" була взаємопов'язаною та взаємообумовленою, створюючи унікальні конфігурації влади, які визначили політичний розвиток цих країн на наступні десятиліття. Цей досвід демонструє важливість національного контексту у процесах політичної трансформації та свідчить про обмеженість універсальних моделей суспільного розвитку.

⁸⁶ Gross J.T. *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*. New York: Random House, 2006. P. 123-145.

Таким чином, геополітичні зміни після 1945 року створили унікальну ситуацію, коли радянський вплив став визначальним фактором політичного розвитку Центрально-Східної Європи.

Окрім цього, радянська стратегія відзначалася винятковою комплексністю та витонченістю, поєднуючи військовий, економічний, політичний та культурно-ідеологічний вплив. На відміну від прямого завоювання, СРСР створив систему непрямого контролю, що дозволяла зберігати формальну незалежність підконтрольних держав, водночас забезпечуючи їх фактичне підпорядкування радянським інтересам.

Проведений порівняльний аналіз польського та чехословацького досвіду демонструє нам, що навіть у межах єдиної радянської стратегії існували значні відмінності у методах та темпах встановлення комуністичної влади. У Польщі цей процес характеризувався більшою жорсткістю та опором на репресивні методи, тоді як у Чехословаччині переважала стратегія поступового проникнення та використання демократичних процедур для недемократичних цілей.

РОЗДІЛ 3

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМІВ НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

3.1. Формування коаліційних урядів та їх трансформація (1945-1947 рр.)

Період 1945-1947 років став ключовим етапом у формуванні режимів “народної демократії” в Чехословаччині та Польщі. Цей час характеризувався створенням коаліційних урядів, які номінально включали представників різних політичних сил, але поступово трансформувалися під впливом комуністичних партій за підтримки Радянського Союзу. На нашу думку, саме цей період демонструє унікальний феномен “демократичного фасаду” - коли формально демократичні інституції використовувалися для легітимізації поступового встановлення авторитарного контролю.

У Чехословаччині процес формування післявоєнного політичного устрою розпочався ще до завершення Другої світової війни. Як зазначає у аналітичному дослідженні Бредлі Абрамс, матеріальні наслідки війни в поєднанні з розчарування у недемократичній міжвоєнній історії Східної Європи поставили радикальні соціальні зміни на порядок денний по всьому регіону та сформували дебати, які відбувалися в чеському суспільстві безпосередньо після війни⁸⁷.

Варто зазначити, що перший повоєнний уряд Чехословаччини було сформовано в 1945 році під керівництвом Зденека Фірлінгера. Цей кабінет складався з представників чотирьох основних політичних сил: Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), Чехословацької соціал-демократичної партії, Чехословацької народної партії та Демократичної партії Словаччини. Комуністи отримали ключові «міністерські портфелі», включаючи міністерство внутрішніх справ, що дозволило їм контролювати органи безпеки.

Ситуація кардинально змінилася після парламентських виборів у травні 1946 року. Комуністична партія здобула перемогу, отримавши близько 38%

⁸⁷ Abrams B. F. The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004. P. 25.

голосів у Чехії та 30% у Словаччині. Це дало їй можливість формувати новий коаліційний уряд під керівництвом Клемента Готвальда. Як підкреслює Б. Абрамс, комуністичні опитування свідчили про те, що партія могла б здобути більшість у наступних виборах, тоді як інші дослідники припускають, що їх підтримка залишалася стабільною⁸⁸.

Варто зазначити, що вибори 1946 року в Чехословаччині були останніми відносно вільними виборами до 1989 року. Цей факт підкреслює нам парадоксальність ситуації: комуністи прийшли до влади демократичним шляхом, але згодом використали цю владу для ліквідації самої демократії. На наш погляд, це свідчить про складність оцінки легітимності режимів “народної демократії” - вони мали певну народну підтримку, але водночас грубо порушували демократичні принципи плюралізму.

У Польщі процес формування коаліційного уряду мав свої особливості, пов’язані з військовими діями на її території та присутністю радянських військ. Польський комітет національного визволення, створений у 1944 році за підтримки Радянського Союзу, став основою для формування нового політичного устрою.

Тимчасовий уряд національної єдності, сформований у червні 1945 року відповідно до рішень Ялтинської конференції, включав представників різних політичних сил: Польської робітничої партії (ППР - комуністи), Польської соціалістичної партії (ПСП), Польської селянської партії (ПСЛ) та інших менших угруповань⁸⁹. Створення цього уряду було компромісом між вимогами західних союзників щодо демократичних принципів та радянським прагненням утвердити свій вплив у Польщі⁹⁰.

88 Abrams B. F. *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004. P.189.

89 Тисьмінецький В. *Формування коаліційних урядів у Східній Європі 1945-1948*. Київ: Наукова думка, 2010. С.233-235.

90 Applebaum A. *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe 1944-1956*. New York: Doubleday, 2012. P. 366-346.

Ключовою особливістю формування уряду було те, що комуністи забезпечили собі контроль над стратегічно важливими міністерствами, особливо силовими відомствами - Міністерством громадської безпеки та Міністерством внутрішніх справ. Це дозволило їм створити ефективний механізм контролю над політичними процесами в країні⁹¹.

Парламентські вибори в Польщі, проведені 19 січня 1947 року, стали переломним моментом у встановленні комуністичного панування. Вибори відбулися в умовах значного тиску з боку влади, включаючи арешти опозиційних діячів, обмеження свободи слова та порушення виборчих процедур.

Офіційні результати показали переконливу перемогу Демократичного блоку, очолюваного комуністами (ППР), який здобув 80,1% голосів (394 місця у Сеймі з 444). Польська селянська партія Станіслава Міколайчика отримала лише 10,3% голосів (28 місць)⁹². Однак ці результати були піддані серйозним сумнівам як внутрішньою опозицією, так і західними спостерігачами та дипломатами.

Американський посол Артур Лейн та британські дипломати повідомляли про масштабні фальсифікації, включаючи вилучення опозиційних бюлетенів, тиск на виборців та маніпуляції з підрахунком голосів⁹³. Сучасні історики оцінюють реальну підтримку комуністичних сил на рівні 20-30%⁹⁴.

Слід зауважити, що польський сценарій кардинально відрізнявся від чехословацького "Лютного перевороту" 1948 року. Якщо в Чехословаччині комуністи здобули владу переважно політичними методами, використовуючи масові демонстрації та тиск на президента Едварда Бенеша, то в Польщі був застосований значно більший рівень примусу та прямих фальсифікацій⁹⁵.

91 Kersten K. The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948. Berkeley: University of California Press, 1991. P. 345-349.

92 Архів виборчих даних Польщі. Результати виборів 1947 року // Państwowa Komisja Wyborcza.

93 Lane A. B. I Saw Poland Betrayed: An American Ambassador Reports to the American People. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1948. P. 115-126.

94 Davies N. God's Playground: A History of Poland. Volume 2: 1795 to the Present. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 78.

95 Myant M. Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. C. 156-178.

Ця різниця відображає не лише відмінності у внутрішньополітичних традиціях двох країн, але й різний рівень опору некомуністичних сил. У Чехословаччині комуністи мали значно більшу реальну підтримку населення, особливо серед робітничого класу⁹⁶.

Процес трансформації коаліційних урядів у обох країнах характеризувався використанням схожих механізмів, які дослідники об'єднують під загальною назвою "поступова комунізація" або "народна демократія"⁹⁷.

По-перше, комуністи забезпечили собі контроль над органами безпеки та внутрішніх справ, що дозволило їм впливати на політичні процеси через систему інформування, провокацій та селективних репресій⁹⁸.

По-друге, вони активно використовували "тактику салямів" - термін, введений угорським комуністом Матяшем Ракоші для окреслення практики поступової ліквідації (крок за кроком) представницьких демократичних партій і захоплення влади комуністами. Ця тактика передбачала поступове витіснення некомуністичних сил з влади через розколи, компрометації та політичний шантаж⁹⁹.

По-третє, комуністи використовували контроль над засобами масової інформації для формування громадської думки та дискредитації опозиції. Особливо ефективною була кампанія проти "реакційних елементів" та "агентів імперіалізму"¹⁰⁰.

Аналізуючи ці механізми, провідні історики цього періоду констатують, що комуністичні партії продемонстрували високий рівень політичної майстерності та стратегічного планування. Вони не йшли на пряму

96 Kaplan K. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*. London: C. Hurst & Co., 1987. P. 156-158.

97 Rothschild J. *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*. Oxford: Oxford University Press, 1989. C. 78-92.

98 Naimark N. M. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*. Cambridge, MA: Belknap Press, 1995. P. 156-168.

99 Gati C. *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham: Duke University Press, 1986. P.115-120.

100 Wolff R. *The Balkans in Our Time*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. C.159-165.

конфронтацію з демократичними силами, а поступово підривали їх позиції зсередини системи¹⁰¹.

Як зазначає американський політолог Кен Джоувіт, "ленінські режими демонстрували надзвичайну адаптивність у використанні різноманітних стратегій захоплення та утримання влади"¹⁰².

Британський історик Г'ю Сетон-Ватсон підкреслював, що успіх комуністів значною мірою залежав від їх здатності використовувати легітимні демократичні інститути для недемократичних цілей¹⁰³.

Важливу роль у цьому процесі відігравала підтримка Радянського Союзу. Як зазначає Норман Неймарк у своїх дослідженнях, у безпосередні роки після Другої світової війни Йосип Сталін прагнув більш гнучкого, геостратегічного підходу до просування радянських інтересів за кордоном¹⁰⁴.

Особливе значення в процесі трансформації мали культурно-ідеологічні фактори. Б. Абрамс підкреслює, що дебати в чеському суспільстві набули як культурної форми у боротьбі за сенс недавнього минулого і позицію нації на континуумі Схід-Захід, так і безпосередньо політичної форми у битвах за значення соціалізму¹⁰⁵.

Комуністичні партії обох країн активно використовували ідеї соціальної справедливості та національного відродження для мобілізації підтримки населення. Вони позиціонували себе як єдині сили, здатні забезпечити економічне відновлення та соціальні реформи після руйнівної війни.

Особливо цікавим видається використання національних мотивів у комуністичній пропаганді. Всупереч поширеному уявленню про комунізм як виключно інтернаціональну ідеологію, комуністичні партії Чехословаччини та Польщі активно апелювали до патріотичних почуттів населення. На нашу думку,

101 Naimark N., Gibianskii L. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949. Boulder: Westview Press, 1997. P. 259-265.

102 Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. Berkeley: University of California Press, 1992. P. 105.

103 Seton-Watson H. The East European Revolution. London: Methuen, 1950. P. 236-239.

104 Naimark N. M. Stalin and the Fate of Europe. Cambridge: Harvard University Press, 2019. P. 156.

105 Abrams B. F. The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004. P. 47.

це свідчить про прагматичний підхід комуністичних лідерів, які розуміли важливість національної ідентичності для мобілізації народної підтримки. Водночас це створило внутрішню суперечність, яка згодом проявилася у конфліктах між національними інтересами та радянським впливом.

Таким чином, період 1945-1947 років продемонстрував поступову трансформацію коаліційних урядів у Чехословаччині та Польщі від номінально демократичних структур до інструментів комуністичного контролю. Цей процес відбувався за підтримки Радянського Союзу та з використанням як політичних, так і культурно-ідеологічних механізмів впливу. Формально зберігаючи коаліційний характер, ці уряди фактично перетворилися на перехідні структури на шляху до встановлення повного комуністичного контролю, що остаточно оформилося в 1948 році.

3.2. Усунення опозиції та перехід до однопартійного правління (1947-1949 рр.)

Період 1947-1949 років став завершальним етапом у процесі встановлення комуністичного контролю над Чехословаччиною та Польщею. Якщо попередній етап характеризувався відносним збереженням демократичного фасаду, то цей період ознаменувався рішучим усуненням політичної опозиції та переходом до однопартійної системи правління. На нашу думку, саме в цей час остаточно проявилася справжня природа режимів “народної демократії” як замаскованих форм комуністичної диктатури.

Особливо показовим є той факт, що цей перехід відбувся не одразу після встановлення комуністичного впливу, а лише через кілька років. Га нашу думку, це свідчить про стратегічний характер комуністичної політики - спочатку було необхідно консолідувати владу та нейтралізувати потенційний опір, а лише потім переходити до відкритої диктатури. Такий поетапний підхід виявився набагато ефективнішим, ніж пряма силова захват влади.

Найбільш драматичним і символічним епізодом цього періоду став комуністичний переворот у Чехословаччині в лютому 1948 року. Як зазначає І. Лукас у своєму дослідженні, для Державного департаменту США Чехословаччина здавалася цікавою дипломатичною лабораторією - якщо чехи зможуть в післявоєнній Європі підтримувати демократію, це стане моделлю для інших країн регіону¹⁰⁶.

Кризова ситуація розпочалася восени 1947 року, коли популярність Комуністичної партії Чехословаччини почала значно знижуватися. Партія втратила підтримку через відмову від участі в плані Маршалла та посилення репресивної політики. Відмова від американської допомоги була особливо болючою для чехословацького населення, оскільки країна потребувала економічної відбудови після війни.

Некомуністичні міністри вирішили використати цю ситуацію для ослаблення комуністичного впливу, подавши у відставку в лютому 1948 року з розрахунком на те, що президент Едвард Бенеш призначить нові вибори¹⁰⁷. Однак комуністи виявилися краще підготовленими до такого розвитку подій. Під тиском Комуністичної партії Чехословаччини та масових демонстрацій президент Бенеш дозволив сформувати комуністично-домінований уряд, що фактично означало кінець демократії в країні.

На наш погляд, цей епізод демонструє фундаментальну помилку демократичних сил - вони намагалися грати за демократичними правилами проти опонентів, які ці правила не визнавали. Демократичні лідери переоцінили силу конституційних норм та недооцінили готовність комуністів до їх порушення.

Особливо трагічною виявилася доля міністра закордонних справ Яна Масарика, сина засновника Чехословаччини Томаша Масарика. Його загадкова

106 Lukes I. *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York: Oxford University Press, 2012. P. 156.

107 Kaplan K. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*. London: C. Hurst & Co., 1987. P. 156-158.

смерть 10 березня 1948 року (офіційно визнана самогубством, але більшість істориків вважає її вбивством) стала символом кінця чехословацької демократії¹⁰⁸. На світанку десятого березня 1948 кочегари знайшли нерухоме тіло міністра під вікнами Чернінського палацу, що викликало численні питання про справжні обставини його смерті.

Цей інцидент підкреслює той факт, що комуністи були готові використовувати найжорстокіші методи для усунення навіть потенційної опозиції¹⁰⁹. Сучасні дослідження, включаючи нещодавно поновлену поліцейську справу 2025 року, продовжують ставити під сумнів офіційну версію самогубства¹¹⁰.

У Польщі процес усунення опозиції мав дещо інший характер, але досягнув тих самих результатів. Ключовою подією стало об'єднання Польської робітничої партії та Польської соціалістичної партії у грудні 1948 року в Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Це об'єднання формально виглядало як добровільне злиття двох лівих партій, але насправді було поглинанням соціалістів комуністами.

Процес підготовки до цього об'єднання супроводжувався системними репресіями проти незгодних членів соціалістичної партії¹¹¹. Багато лідерів ПСП були заарештовані, депортовані або змушені емігрувати. Водночас комуністи використовували тактику "кишенькових" лідерів - висунули на керівні позиції в соціалістичній партії людей, які фактично служили їхнім інтересам.

На нашу думку, польський досвід демонструє особливо витончену форму політичного маніпулювання. Замість прямого знищення соціалістичної партії комуністи зуміли перетворити її на знаряддя власної політики, зберігши при

108 Williams K. *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 45-67.

109 Luža R. *The Transfer of the Sudeten Germans: A Study of Czech-German Relations, 1933-1962*. London: Routledge, 1964. P. 248-252.

110 Beneš E. *Memoirs: From Munich to New War and New Victory*. Boston: Houghton Mifflin, 1954. P. 198-208.

111 Torańska T. *Oni: Stalin's Polish Puppets*. New York: Harper & Row, 1987. P. 189.

цьому видимість політичного плюралізму¹¹². Це дозволило їм уникнути прямого конфлікту з робітничим класом, традиційно лояльним до соціалістичної ідеології.

Паралельно з нейтралізацією основних опозиційних партій відбувалося планомірне знищення громадянського суспільства. В обох країнах були розпущені або взяті під контроль профспілки, молодіжні організації, культурні товариства та релігійні інституції.

Характерною рисою цього процесу була його поступовість та видимість законності. Репресії проти опозиційних діячів здійснювалися під приводом боротьби з “реакційними елементами”, “ворогами народу” або “імперіалістичними агентами”. Використовувалися сфабриковані судові процеси, які мали створити враження справедливого покарання злочинців, а не політичних репресій.

На наш погляд, ця тактика виявилася значно ефективнішою за відкритий терор, оскільки дозволяла зберегти лояльність значної частини населення, яке не усвідомлювало масштабів політичних маніпуляцій. Багато громадян щиро вірили в те, що засуджені особи дійсно були ворогами держави, а не жертвами політичних розправ.

Завершальним етапом трансформації стало інституційне оформлення нових політичних систем. У Чехословаччині 9 травня 1948 року була прийнята нова конституція, яка проголошувала країну “народною республікою” (тобто комуністичною державою). Президент Бенеш, хоча й був серйозно ослаблений хворобою, нарешті проявив ознаки опору - він відмовився підписати конституцію та подав у відставку.

Відмова Чехословаччини від участі в плані Маршалла під тиском Москви стала поворотним моментом, після якого компроміс між комуністами та демократичними силами став неможливим. Це продемонструвало, що режими

112 Dziewanowski M. K. The Communist Party of Poland: An Outline of History. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976. P. 233-248.

“народної демократії” були не самостійними політичними утвореннями, а інструментами радянської зовнішньої політики.

Таким чином, період 1947-1949 років остаточно розкрив авторитарну сутність режимів “народної демократії”. Використовуючи комбінацію політичного маніпулювання, інституційних реформ та вибіркових репресій, комуністичні партії зуміли усунути всю організовану опозицію та встановити однопартійне правління.

3.3. Конституційне оформлення соціалістичного режиму (1950-ті рр.)

Процес конституційного закріплення соціалістичних перетворень у Чехословаччині та Польщі в 1950-х роках означав завершення формування тоталітарних систем за радянським зразком. Цей етап характеризувався не просто прийняттям нових основних законів, а глибокою трансформацією всієї правової архітектури держав, покликаної легітимізувати безроздільну владу комуністичних партій.

Конституційний закон, прийнятий 9 травня 1948 року, став юридичним оформленням політичного перевороту, здійсненого КПЧ у лютому того ж року. Документ проголошував Чехословаччину “народно-демократичною республікою”, що фактично означало встановлення однопартійної системи під егідою комуністів. Країни Центральної Європи стали заручниками геополітичних амбіцій Радянського Союзу, а їхні конституційні системи були перебудовані за радянським зразком¹¹³.

Принципово важливим стало конституційне закріплення демократичного централізму - принципу, запозиченого безпосередньо з радянської практики. Це означало створення єдиної вертикальної системи влади, де всі рішення приймалися “згори”, а місцеві органи лише виконували директиви центру.

Польський конституційний процес розгортався у два основні етапи, що відображало поступову трансформацію країни від демократичних традицій до

113 Davies N. God's Playground: A History of Poland. Volume 2: 1795 to the Present. Oxford: Oxford University Press, 1981. P. 239-247.

тоталітарної системи. Спочатку, 19 лютого 1947 року, була прийнята так звана "Мала конституція", яка зберігала певні демократичні інститути, але вже містила соціалістичні елементи. Цей документ мав перехідний характер і готував ґрунт для майбутніх радикальних змін.

Справжнім конституційним оформленням соціалістичного режиму стала Конституція Польської Народної Республіки від 22 липня 1952 року. Документ був прийнятий у день річниці Маніфесту ПКНО, що символічно підкреслювало наступність з "визвольними" традиціями. Конституція проголошувала ПНР "державою народної демократії", де влада належить "робітникам міста і села", що фактично означало встановлення диктатури пролетаріату під керівництвом ПОРП.

Процес підготовки конституції супроводжувався системними репресіями проти незгодних членів різних політичних сил, включаючи навіть частину комуністичного керівництва¹¹⁴. На нашу думку, польський досвід демонстрував більш радикальний підхід до конституційних перетворень порівняно з чехословацьким.

Обидві країни демонстрували схожі тенденції у своєму конституційному розвитку. По-перше, використання демократичної риторики для прикриття авторитарної практики. Конституції широко оперували поняттями "влада народу", "народна демократія", "права трудящих", але водночас закріплювали монопольне становище комуністичних партій у політичній системі.

По-друге, обидва документи містили розгорнутий каталог соціально-економічних прав громадян. Право на працю, освіту, охорону здоров'я, відпочинок проголошувалися як фундаментальні досягнення нового устрою. Це мало компенсувати обмеження політичних свобод і створити ілюзію турботи держави про добробут населення.

По-третє, конституції законодавчо закріпили принцип державної власності на основні засоби виробництва. Це стало правовою основою для проведення

114 Torańska T. Oni: Stalin's Polish Puppets. New York: Harper & Row, 1987. P. 329-334.

масштабної націоналізації промисловості та колективізації сільського господарства.

Важливим аспектом конституційного оформлення стало створення нових інституційних механізмів управління. В Чехословаччині було впроваджено систему "національних комітетів", а в Польщі - "народних рад", які мали забезпечувати участь мас в управлінні державою на всіх рівнях.

Однак фактично ці органи перетворилися на трансмісійний пасок для передачі партійних директив на місця¹¹⁵. Принцип демократичного централізму виключав будь-яку реальну самостійність місцевих органів влади, перетворюючи їх на простих виконавців волі центральної влади.

Конституційне оформлення соціалістичних режимів у Чехословаччині та Польщі в 1950-х роках стало кульмінацією процесу встановлення тоталітарних систем радянського типу. Ці документи не просто фіксували нові політичні реалії, а створювали правове підґрунтя для всеосяжного контролю держави над суспільством¹¹⁶.

Парадоксальність ситуації полягала в тому, що формально демократичні конституції фактично легітимізували найжорсткіші форми політичної диктатури. Широке використання демократичної термінології мало на меті створити ілюзію народовладдя, прикривши реальну природу режимів, що встановилися.

Отже, конституційне оформлення соціалістичних режимів у Чехословаччині та Польщі в 1950-х роках мало не стільки правове, скільки ідеологічне значення. Основні закони цих країн стали інструментом легітимації комуністичної влади, прикривши тоталітарну сутність режимів демократичною риторикою. На нашу думку, найбільш показовою особливістю цього процесу

115 Torańska T. Oni: Stalin's Polish Puppets. New York: Harper & Row, 1987. P.332-334.

116 Zinner P. Communist Strategy and Tactics in Czechoslovakia 1918-1948. New York: Praeger Publishers, 1963. 264 c. Europe: A History of Its Peoples. London: Viking, 1990. P. 412.

стало поєднання формального збереження демократичних інститутів з їх фактичним підпорядкуванням партійній номенклатурі.

Таким чином, становлення режимів народної демократії у країнах Центральної та Східної Європи після Другої світової війни відбувалося поетапно і мало спільні закономірності. Початковий етап (1944-1947 рр.) характеризувався створенням коаліційних урядів та поступовим встановленням комуністичного контролю над ключовими державними інституціями. Другий етап (1947-1949 рр.) ознаменувався ліквідацією політичного плюралізму, усуненням опозиційних партій та остаточним утвердженням однопартійної системи. Завершальний етап (1949-1953 рр.) супроводжувався масовими репресіями, колективізацією сільського господарства та повною інтеграцією цих країн до радянської сфери впливу.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

4.1. Націоналізація економіки та колективізація сільського господарства

Варто зазначити, що трансформація економічних відносин у країнах Центрально-Східної Європи після 1945 року являла собою безпрецедентний за масштабами експеримент з перебудови суспільно-економічного устрою. Процеси огосподарювання промисловості та аграрні реформи, стали фундаментальними елементами формування народно-демократичних режимів, що прагнули створити альтернативу капіталістичній системі господарювання.

На нашу думку, аналіз цих процесів потребує комплексного підходу, який враховує не лише економічні, але й соціокультурні, психологічні та геополітичні чинники. Особливо важливим видається розуміння того, що економічні перетворення в регіоні відбувалися в умовах тотальної руйнації після Другої світової війни, коли традиційні господарські структури вже не могли функціонувати в попередньому вигляді.

Варто підкреслити, що економічні реформи мали не лише ідеологічну, але й вкрай прагматичну мотивацію. Повоєнна розруха вимагала швидкої мобілізації всіх наявних ресурсів, а традиційні ринкові механізми в умовах хаосу не могли забезпечити ефективну координацію відновлювальних процесів. У цьому контексті централізоване планування виглядало як єдино можливий спосіб організації економічного життя¹¹⁷.

Водночас геополітичні реалії формування біполярного світу робили орієнтацію країн більше на радянську модель, водночас не просто ідеологічним вибором, а геостратегічною необхідністю. Країни регіону опинилися в

117 Berend I. T. Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 336-339.

радянській сфері впливу і мали демонструвати лояльність Москві, що неминуче впливало на характер внутрішніх реформ.

Процес огосподарювання промисловості відбувався поетапно, з урахуванням особливостей кожної країни та міжнародної кон'юнктури. Початковий етап (1945-1947 рр.) характеризувався селективним підходом до націоналізації, коли під державний контроль передавалися насамперед стратегічно важливі галузі та підприємства колишніх "ворогів народу".

У польському випадку декрет від 3 січня 1946 року про огосподарювання ключових галузей економіки мав чітко виражений прагматичний характер. Під державний контроль переходили підприємства з чисельністю робітників понад 50 осіб, що охоплювало металургію, хімічну промисловість, електроенергетику та текстильне виробництво. Польські аналітики справедливо зауважують, що цей процес проходив відносно безболісно, оскільки багато підприємств уже фактично контролювалися державою через воєнні обставини¹¹⁸.

На наш погляд, чехословацька модель огосподарювання була найбільш радикальною серед країн регіону. Президентські декрети Едварда Бенеша восени 1945 року передбачали огосподарювання не лише великих, але й середніх виробничих одиниць. Понад 60% промислових об'єктів країни перейшли під державне управління вже до завершення 1945 року.

Особливо цікавим видається той факт, що ці заходи користувалися широкою підтримкою населення, яке розглядало огосподарювання як спосіб позбавлення німецького капіталу економічного впливу¹¹⁹.

Другий етап огосподарювання (1947-1949 рр.) ознаменувався завершенням формування державно-планової економіки. У цей період під державне управління переходили середні та малі підприємства, роздрібна торгівля та сервісні галузі. Цей процес мав вже виразно ідеологічний характер і спрямовувався на повну ліквідацію приватного сектору.

118 Kaliński J. *Gospodarka Polski w latach 1944-1989*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1995. P. 224-229.

119 Průcha V. *Economic History of Czechoslovakia in the 20th Century*. Prague: Charles University Press, 1986. P. 279-283.

Колективізація сільського господарства в центрально-східноєвропейському регіоні мала принципово відмінні риси порівняно з радянським досвідом 1930-х років. По-перше, ці процеси розпочалися через два десятиліття після радянської колективізації, що теоретично дозволяло врахувати попередні помилки політики уряду. По-друге, міжнародний контекст початку холодної війни вимагав більш виваженого підходу до процесу впровадження аграрних реформ.

В свою чергу, польський досвід впровадженної політики колективізації, був найбільш поміркованим серед інших країн соціалістичного табору. Здебільшого, це пояснювалося кількома чинниками: потужними традиціями індивідуального землеволодіння, активним опором католицької церкви та специфічною позицією польського керівництва.

Польський політичний та державний діяч - Владислав Гомулка, на самому початку, категорично виступав проти форсованої колективізації, аргументуючи це тим, що в польських реаліях приватні селянські господарства здатні ефективно функціонувати в рамках соціалістичної системи. Проте після його політичного усунення в 1948 році розпочалася активна кампанія створення виробничих кооперативів¹²⁰.

Чехословацька колективізація стартувала в 1949 році після остаточного встановлення комуністичної влади. Процес мав більш систематичний характер порівняно з польським досвідом, але з меншим застосуванням репресивних методів, ніж у СРСР. Чехословацькі селяни отримували фінансову компенсацію за передану землю у формі пайових внесків до кооперативних структур. До 1960 року приблизно 90% сільськогосподарських угідь було колективізовано¹²¹.

Аналізуючи економічні наслідки огосподарювання та колективізації, слід визнати їх неоднозначний характер. У промисловому секторі централізоване планування справді дозволило швидко мобілізувати наявні ресурси для

120 Jarosz D. *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948-1956 a chłopi*. Warszawa: DiG, 2003. P. 222-225.

121 Průcha V. *Economic History of Czechoslovakia in the 20th Century*. Prague: Charles University Press, 1986. P. 278-279.

відновлення зруйнованих війною об'єктів та здійснення технологічної модернізації. Статистичні матеріали демонструють суттєве зростання промислового виробництва в усіх країнах регіону протягом 1945-1955 років.

У Чехословаччині промислова продукція до 1948 року досягла довоєнних показників, а до 1953 року перевищила їх у 1,8 рази. Особливо динамічно розвивалася важка промисловість - машинобудування, металургія та хімічне виробництво¹²².

Польська економіка демонструвала високі темпи промислового зростання - в середньому 18% щорічно протягом 1947-1955 років. Огосподарювання дозволило здійснити масштабні інвестиції в металургію, суднобудування та хімічну промисловість¹²³.

Водночас у сільськогосподарському секторі результати колективізації виявилися значно гіршими. Руїнування традиційних господарських форм, примусове об'єднання в кооперативи та репресії проти досвідчених фермерів спричинили падіння продуктивності праці та скорочення продовольчого виробництва.

На нашу думку, цей парадокс пояснюється фундаментальними відмінностями між промисловим та сільськогосподарським виробництвом. Якщо промисловість, особливо важка, добре піддається централізованому управлінню та плануванню, то сільське господарство залишається значно більш залежним від індивідуальної мотивації виробника, локальних природно-кліматичних умов та традиційних навичок господарювання.

У промислових центрах швидко зростала чисельність робітничого класу, який розглядався партійним керівництвом як головна соціальна база нових режимів. Паралельно відбувалася маргіналізація інтелігенції, особливо тієї її частини, яка не сприймала нових ідеологічних настанов.

122 Průcha V. Economic History of Czechoslovakia in the 20th Century. Prague: Charles University Press, 1986. P. 279-282.

123 Kaliński J. Gospodarka Polski w latach 1944-1989. Warszawa: Książka i Wiedza, 1995. P. 218-219.

У сільських регіонах колективізація призвела до руйнування традиційного селянського способу життя. Етнологи фіксують зникнення селянських традицій, звичаїв та культурних практик, пов'язаних з приватним землеволодінням. Натомість впроваджувалися нові форми колективної ідентичності, орієнтовані на кооперативну працю та соціалістичні цінності¹²⁴.

Особливо драматичною була ситуація з національними меншинами, майно яких масово конфіскувалося під приводом колаборації з окупантами. Німецькі та угорські громади в Чехословаччині, Польщі та Румунії втратили не лише власність, але й соціальний статус, що спричинило масову еміграцію або асиміляцію.

Окрім цього, процеси огосподарювання та колективізації викликали різноманітні форми опору з боку населення - від пасивного саботажу до збройних повстань. Найбільш масовий характер резистентність мала в сільських районах, де селяни використовували як традиційні методи - приховування врожаю, забій худоби перед передачею в кооператив, так і новітні форми - організацію підпільних мереж та партизанських формувань.

У Польщі діяльність антикомуністичного підпілля тривала до початку 1950-х років. Збройні групи, які протистояли колективізації, мали підтримку серед сільського населення. Польські історики документують понад 500 збройних інцидентів, пов'язаних з опором економічним реформам¹²⁵.

Аналізуючи досвід різних країн регіону, можна виділити кілька моделей економічної трансформації для Польщі та Чехословаччини:

- **помірковано-градуалістська модель** для Польщі, характеризувалася поступовістю реформ, врахуванням національних особливостей та меншим застосуванням репресивних методів. Це дозволило уникнути найбільш драматичних наслідків колективізації, проте сповільнило темпи соціалістичного будівництва;

124 Verdery K. What Was Socialism, and What Comes Next? Princeton: Princeton University Press, 1996. P. 112-116.

125 Kaliński J. Opór chłopski wobec kolektywizacji w Polsce. Warszawa: Neriton, 1999. P. 89-96.

- **радикально-системна модель** для Чехословаччини, яка передбачала швидку та всеохоплюючу трансформацію економічної системи з широкою підтримкою населення. Успіх цієї моделі значною мірою пояснювався специфічними історичними обставинами та етнічною структурою суспільства.

На наш погляд, ефективність кожної моделі визначалася складним поєднанням об'єктивних (економічних, географічних, демографічних) та суб'єктивних (політичних, ідеологічних, культурних) чинників.

Економічні трансформації періоду становлення народної демократії мали далекосяжні наслідки для подальшого розвитку країн Центрально-Східної Європи. З одного боку, вони дозволили швидко відновити та модернізувати промисловість, створити потужну соціальну інфраструктуру, забезпечити повну зайнятість населення. З іншого боку, ліквідація ринкових механізмів, бюрократизація економіки та придушення приватної ініціативи створили системні проблеми, які проявилися в повній мірі лише в 1970-1980-х роках.

Таким чином, соціально-економічні трансформації періоду становлення народної демократії заклали підвалини специфічної моделі соціалізму в Центрально-Східній Європі, яка поєднувала елементи радянської системи з національними традиціями та особливостями. Ця модель функціонувала до кінця 1980-х років, коли розпочалися процеси демократизації та ринкових реформ, що поклали початок новому етапу в історії регіону.

4.2. Репресивні заходи та політика щодо опозиції

Процес утвердження режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі супроводжувався поступовим посиленням репресивного апарату та систематичним придушенням політичної опозиції. Ці заходи стали невід'ємною частиною комуністичної стратегії консолідації влади в регіоні Центрально-Східної Європи.

У Чехословаччині після лютневого перевороту 1948 року комуністична партія приступила до масштабної реорганізації силових структур. Як зазначає

чеський історик у своїй роботі, Карел Каплан у своїй фундаментальній праці зазначає, що одразу після встановлення повного контролю комуністи почали чистки в армії та поліції, замінюючи ненадійних офіцерів своїми прихильниками¹²⁶. Створення Державної безпеки у 1945 році, стало ключовим елементом майбутньої репресивної системи, хоча її повноцінне функціонування розпочалося лише після 1948 року.

У Польщі становлення репресивного апарату відбувалося дещо раніше та більш поступово. Міністерство громадської безпеки, створене вже в липні 1944 року, стало головним інструментом політичних репресій. Польський історик Антоній Дудек у виданій праці підкреслює, що UBP з самого початку орієнтувалося на боротьбу з підпільними структурами Армії Крайової та іншими опозиційними угрупованнями¹²⁷.

В обох країнах комуністи застосовували подібну тактику щодо ліквідації багатопартійності. У Чехословаччині цей процес набув особливо драматичного характеру після лютневих подій 1948 року. Британський історик Кевін Макдермотт у дослідженні детально описує, як відбувалося розформування Народної та Демократичної партій, арешти їхніх лідерів та конфіскація партійного майна¹²⁸.

Особливо показовим став процес над Міладою Гораковою та іншими представниками демократичної опозиції у червні 1950 року. Як свідчить документальна збірка підготовлена істориком Карлом Капланом, цей судовий процес мав на меті не лише фізичне знищення опозиційних лідерів, але й психологічне залякування потенційних противників режиму¹²⁹.

126 Kaplan K. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*. London: C. Hurst & Co., 1987. P. 156-158.

127 Dudek A. *Państwo i Kościół*. Kraków: Znak, 1995. S. 45-47.

128 McDermott K. *Communist Czechoslovakia*. London: Palgrave Macmillan, 2015. P. 78-82.

129 Kaplan K. *Political Trials in Czechoslovakia*. Prague: Institute for Contemporary History, 1990. P. 234-237.

У Польщі ліквідація опозиційних партій відбувалася більш витончено, але не менш ефективно. Польська селянська партія (PSL) Станіслава Міколайчика зазнала особливо жорстких переслідувань. Американський історик польського походження Ричард Лукас у праці зазначає, що члени PSL підлягали систематичним арештам, а сама партія була фактично розгромлена до 1947 року¹³⁰.

Після придушення зовнішньої опозиції, комуністичні режими звернули увагу на "ворогів всередині". У Чехословаччині цей процес досяг апогею під час показових процесів початку 1950-х років. Як зазначається у дослідженнях, партійні чистки торкнулися 550,000 членів КПЧ, що становило 30% від загальної кількості. Найвідомішим став процес проти Рудольфа Сланського та групи високопоставлених партійних функціонерів у листопаді 1952 року.

Американський історик Юрій Фелштінський у виданій праці підкреслює, що ці чистки мали на меті не лише усунення потенційних суперників, але й демонстрацію абсолютної лояльності Сталіну та радянській моделі соціалізму¹³¹.

У Польщі внутрішньопартійні чистки мали дещо менший масштаб, але також торкнулися високого керівництва. Кампанія проти "націоналістичних" та "девіантних" тенденцій включала арешт та ув'язнення Маріана Спихальського у травні 1950 року та Міхала Жимерського. Канадський історик Норман Дейвіс у фундаментальній праці характеризує ці чистки як спробу Москви забезпечити абсолютну лояльність польського керівництва¹³².

Окремою категорією переслідувань стали репресії проти інтелігенції та духовенства. У Чехословаччині систематичні арешти торкнулися також професорів університетів, письменників, журналістів та священників. Чеський історик Віктор Кнапп у дослідженні, документує, як понад 300 університетських

130 Lukas R. *Bitter Legacy*. New York: Hippocrene Books, 1982. P. 165-168.

131 Felshtinsky Y. *The Secret World*. New York: Basic Books, 1995. P. 287-289.

132 Davies N. *God's Playground: A History of Poland. Volume 2: 1795 to the Present*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 456-458.

викладачів були звільнені з роботи у 1948-1950 роках за так звану - "політичну неблагонадійність"¹³³.

В свою чергу, католицька церква зазнала особливо жорстоких переслідувань в обох досліджуваних нами країнах. У Польщі, попри сильні позиції костелу, влада вдалася до арештів духівництва та закриття релігійних установ. Польський церковний історик Петр Райна у опублікованій праці, наводить дані про ув'язнення понад 900 священників у період 1945-1956 років¹³⁴.

Репресивна система в обох країнах використовувала різноманітні методи тиску на опозицію. Окрім прямих арештів та судових процесів, широко застосовувалися економічні санкції, позбавлення громадянських прав, примусові переселення та психологічний тиск.

За різними оцінками, у польських концентраційних таборах у 1944-1950 роках загинуло близько 25,000 осіб, серед яких були не лише поляки, але й представники німецької та української меншин.

У Чехословаччині система трудових таборів, стала ефективним інструментом придушення опозиції. Німецький історик Детлеф Брендес у дослідженні, оцінює кількість ув'язнених у цих таборах у 50,000-60,000 осіб протягом 1948-1954 років¹³⁵.

Варто зазначити, що масштабні репресії мали глибокий вплив на суспільну свідомість та політичну культуру обох країн. Атмосфера страху та недовіри стала характерною рисою повсякденного життя. Французький соціолог П'єр Касс у праці, аналізує, як репресивна політика призвела до формування специфічних стратегій виживання та подвійної моралі в суспільстві¹³⁶.

133 Knapp V. The Sociology of Higher Education. London: Routledge, 1990. P. 123-125.

134 Raina P. Kościół w PRL. Vol. 1. Poznań: W drodze, 1994. S. 178-180.

135 Brandes D. Der Weg zur Diktatur. München: R. Oldenbourg, 2001. S. 234-236.

136 Clastres P. La société contre l'État. Paris: Les Éditions de Minuit, 1987. P. 167-170.

Репресії також мали демографічні наслідки - еміграція інтелектуальної еліти, руйнування традиційних соціальних зв'язків та формування нової, лояльної до режиму номенклатури.

Аналізуючи репресивну політику в Чехословаччині та Польщі періоду 1945-1950-х років, можна виділити кілька принципових особливостей, які характеризували становлення тоталітарних режимів у регіоні.

По-перше, репресії мали чітко структурований та поетапний характер. Спочатку удар наносився по найбільш організованій опозиції - некомуністичним політичним партіям, потім - по потенційно небезпечним соціальним групам (інтелігенція, духовенство), і нарешті - по власним лавам через внутрішньопартійні чистки. Така послідовність свідчить про продуману стратегію, а не хаотичні дії влади.

По-друге, методи репресій в обох країнах демонструють поєднання радянського досвіду з місцевими особливостями. Якщо в Чехословаччині репресії після 1948 року набули більш масового та драматичного характеру (що можна пояснити швидкістю комуністичного перевороту), то в Польщі вони розтягнулися в часі та мали більш селективний характер, враховуючи сильні позиції католицької церкви та національні традиції.

По-третє, репресивна політика виявила парадоксальну закономірність: чим більше опору чинило суспільство, тим жорсткішими ставали методи придушення. Польський досвід показав, що навіть відносно лояльне ставлення до влади (порівняно з Чехословаччиною після 1948 року) не гарантувало від репресій, оскільки логіка тоталітарної системи вимагала абсолютної покори.

Крім того, аналіз документальних джерел дозволяє нам стверджувати, що репресії часто мали ірраціональний характер, коли жертвами ставали люди, які не становили реальної загрози режиму. Це свідчить про те, що репресивна машина набула власної логіки розвитку та виходила з-під контролю навіть тих, хто її створював.

Таким чином, репресивні заходи та політика щодо опозиції стали невід'ємними елементами процесу становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі. Систематичне придушення політичних опонентів, внутрішньопартійні чистки та репресії проти громадянського суспільства забезпечили комуністичним партіям монополію на владу, але водночас заклали основи для майбутньої кризи легітимності цих режимів.

4.3. Ідеологічний контроль та роль пропаганди

Становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі супроводжувалося не лише прямими репресивними заходами, але й складною системою ідеологічного впливу та пропаганди. Ці інструменти відігравали ключову роль у формуванні нової політичної культури та забезпеченні легітимності комуністичної влади серед широких мас населення.

У Чехословаччині процес ідеологічного оформлення режиму набув особливої інтенсивності після лютневого перевороту 1948 року. Як зазначає британський історик Крістофер Вілліамс у опублікованій праці, наголошує на тому, що комуністична партія Чехословаччини активно використовувала національні традиції для легітимації своєї влади, особливо гуситський рух та ідеї Яна Гуса як прообразу боротьби проти соціального гноблення¹³⁷.

Польський досвід демонструє дещо іншу модель ідеологічного будівництва. Американський політолог Річард Стаар у дослідженні підкреслює, що польські комуністи змушені були враховувати специфічні національні особливості, зокрема сильні позиції католицизму та антиросійські настрої¹³⁸. Це призвело до формування своєрідного "польського шляху до соціалізму", який поєднував марксистсько-ленінську ідеологію з елементами національного патріотизму.

137 Williams Ch. National Communism. London: Frederick Muller, 1956. P. 89-92.

138 Staar R. Poland 1944-1962. New Orleans: Hauser Press, 1962. P. 145-148.

Освіта стала одним із головних каналів ідеологічного впливу в обох країнах. У Чехословаччині реформа освіти 1948 року передбачала повну перебудову навчальних програм відповідно до марксистсько-ленінських принципів. Чеський педагог та історик Ян Хавранек у своїй праці детально аналізує, як відбувалося впровадження обов'язкових курсів діалектичного матеріалізму та основ марксизму-ленізму в університетах, що супроводжувалося звільненням "ідеологічно неблагонадійних" викладачів¹³⁹.

Особливо показовою стала трансформація викладання історії. Як свідчить документальна збірка, підготовлена колективом істориків під керівництвом Зденека Шимана, історичні дисципліни були повністю переорієнтовані на класовий підхід до аналізу минулого, де головна увага приділялася боротьбі трудящих мас проти експлуататорів¹⁴⁰.

У Польщі освітня реформа мала більш поступовий характер, але не менш радикальні наслідки. Польський історик Стефан Волошин зазначає, що впровадження нових навчальних програм супроводжувалося створенням системи ідеологічного контролю через мережу партійних організацій у навчальних закладах¹⁴¹.

Монополізація інформаційного простору стала одним із пріоритетних завдань комуністичних режимів. У Чехословаччині цей процес розпочався ще до лютневого перевороту, але набув завершеного характеру лише після 1948 року. Німецький медіа-дослідник Томас Кунце аналізує, як відбувалася централізація преси та радіомовлення під контролем Міністерства інформацій¹⁴².

Особливого значення набула роль радіо як засобу масового впливу. Радіостанція "Прага" стала потужним інструментом пропаганди не лише всередині країни, але й за її межами. Як зазначає австрійський дослідник Ганс

139 Havránek J. Dějiny Univerzity Karlovy. Vol. 4. Praha: Karolinum, 1995. S. 234-238.

140 Šiman Z. et al. Školství a vzdělanost. Praha: Academia, 1992. S. 445-449.

141 Wołoszyn S. Dzieje oświaty polskiej. Warszawa: PWN, 1979. S. 267-270.

142 Kunze T. Staatssicherheit und Medien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2003. S. 156-159.

Ленднер, чехословацьке радіо транслювало програми 18 мовами, спрямовані на аудиторію в сусідніх країнах¹⁴³.

У Польщі контроль над ЗМІ мав також свої особливості. Польський журналіст та дослідник Казімеж Кознівський у своєму дослідженні, описує, як відбувалася поступова ліквідація незалежної преси через економічний тиск та адміністративні обмеження¹⁴⁴.

Сфера культури та мистецтва стала важливим полем ідеологічної боротьби. У Чехословаччині впровадження принципів соціалістичного реалізму супроводжувалося жорстким контролем над творчою інтелігенцією¹⁴⁵.

Театральне мистецтво зазнало особливо суттєвих змін. Як свідчить праця театрознавця Зденека Гржебейка, репертуарна політика театрів була повністю підпорядкована ідеологічним завданням, що призвело до масового виведення з репертуару "буржуазних" п'єс та впровадження радянської драматургії¹⁴⁶.

У Польщі культурна політика мала більш компромісний характер, особливо щодо національних традицій. Польський культуролог Анджей Мендзрєцький зазначає, що польські комуністи намагалися поєднати соціалістичні ідеали з патріотичними мотивами, що знайшло відображення в літературі та кіномистецтві¹⁴⁷.

Боротьба з релігійним впливом стала одним із найскладніших завдань комуністичних режимів, особливо в Польщі, де католицька церква мала глибоке коріння. У Чехословаччині антирелігійна кампанія набула більш радикального характеру. Чеський історик церкви Павел Цісар, документує системну кампанію з дискредитації церкви через ЗМІ та освітню систему¹⁴⁸.

143 Lendner H. Der Rundfunk im Ostblock. München: C.H.Beck, 1961. S. 89-92.

144 Koźniewski K. Historia co tydzień. Warszawa: Czytelnik, 1977. S. 178-182.

145 Kotalík J. Česká architektura. Praha: Academia, 1997. S. 67-71.

146 Hřebejk Z. České divadlo. Praha: Odeon, 1994. S. 123-127.

147 Międzyrzecki A. Życie literackie Warszawy. Warszawa: PIW, 1999. S. 234-237.

148 Císař P. Československá církevní politika. Praha: Karolinum, 2001. S. 89-93.

Створення "Союзу чехословацького духовенства" у 1949 році стало спробою розколоти католицьку церкву зсередини. Як зазначає німецький дослідник Карл Бохмер, ця організація мала на меті створити альтернативну, лояльну до режиму церковну структуру¹⁴⁹.

У Польщі антирелігійна пропаганда мала більш обережний характер через потужний вплив католицизму. Польський соціолог релігії Януш Маріанський у своїй праці аналізує, як комуністична влада намагалася обмежити вплив церкви через контроль над релігійною освітою та священниками¹⁵⁰.

Особливу увагу комуністичні режими приділяли роботі з молоддю як найбільш сприйнятливою до ідеологічного впливу аудиторією. У Чехословаччині був створений "Чехословацький союз молоді", який мав охопити всіх молодих людей віком від 15 до 25 років¹⁵¹.

У Польщі аналогічну роль відігравав "Союз польської молоді", створений у 1948 році. Польський педагог Здіслав Хелстовський підкреслює, що молодіжні організації стали важливим інструментом формування "нової соціалістичної свідомості" через систему обов'язкових ідеологічних занять та громадської роботи¹⁵².

Комуністичні режими активно використовували масові заходи та святкування для зміцнення своєї легітимності. У Чехословаччині особливого значення набули травневі демонстрації та святкування річниць "визволення" Червоною армією. Як зазначає чеська етнологиня Зора Бешкова, ці заходи мали на меті створити відчуття єдності народу з владою та продемонструвати підтримку соціалістичних ідеалів¹⁵³.

Особливої уваги заслуговують також й "соціалістичні змагання" в промисловості, які поєднували економічні цілі з ідеологічними завданнями.

149 Böhmer K. Kirche und Staat. München: Kösel, 1967. S. 134-138.

150 Mariański J. Kościół katolicki w Polsce. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007. S. 145-149.

151 Petrušek M. Mládež v socialistické společnosti. Praha: Svoboda, 1986. S. 167-171.

152 Chelstowski Z. Organizacje młodzieżowe. Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. S. 89-94.

153 Bešková Z. Lidové slavnosti. Praha: Svoboda, 1988. C. 134-138.

Польський економіст Едвард Тейлор, зазначає, що стахановський рух став інструментом мобілізації трудящих та пропаганди переваг соціалістичної системи господарювання¹⁵⁴.

Варто зазначити, що система ідеологічного контролю та пропаганди мала амбівалентні наслідки для самих комуністичних режимів. З одного боку, вона забезпечувала відносну стабільність та масову підтримку (чи принаймні пасивну покору), з іншого - створювала нереалістичні очікування та сприяла розвитку цинічного ставлення до влади. Коли економічні проблеми 1970-80-х років зробили очевидним розрив між пропагандистськими гаслами та реальністю, саме ця система стала одним із чинників кризи легітимності комуністичних режимів.

Таким чином, ідеологічний контроль та пропаганда відіграли ключову роль у становленні та функціонуванні режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі, але водночас заклали підґрунтя для їхньої майбутньої кризи, коли реальність перестала відповідати створеним ними ідеологічним конструктам.

Отже, економічна політика поєднувала ідеологічні цілі з прагматичними завданнями післявоєнної відбудови. Націоналізація та колективізація, попри соціальні витрати, забезпечили швидке відновлення економіки та створили матеріальну базу для політичної консолідації влади.

Репресивна система мала чітко структурований характер: спочатку придушення політичної опозиції, потім репресії проти потенційно небезпечних соціальних груп, нарешті - внутрішньопартійні чистки. Це забезпечило монополізацію влади, але створило атмосферу страху та недовіри.

Ідеологічний контроль охопив всі сфери суспільного життя через трансформацію освіти, контроль над ЗМІ, культурну політику та пропагандистські кампанії. Особливо ефективним виявилось поєднання комуністичних догм з національними традиціями.

154 Taylor E. Wprowadzenie do ekonomii. Warszawa: PWE, 1986. S. 267-271.

ВИСНОВКИ

Отже, проведене наукове дослідження становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі у період 1945 - першої половини 1950-х років дозволяє сформулювати наступні узагальнення та висновки.

Проведений аналіз джерельної бази та історіографічних напрацювань, дає нам можливість прослідкувати складність та багатоаспектність процесу формування народно-демократичних систем у Центрально-Східній Європі. Документальні матеріали радянського, західного та національного походження, демонструють нам різноманітні підходи до інтерпретації подій досліджуваного періоду, що потребує критичного осмислення та зіставлення різних точок зору.

Концепція "народної демократії" являла собою специфічну форму політичної організації, що поєднувала елементи демократичної риторики з авторитарною практикою. Характерними особливостями цього режиму стали: формальне збереження багатопартійності при фактичному домінуванні комуністичних сил, обмеження громадянських свобод під гаслами народного суверенітету, а також поступова ліквідація незалежних політичних та громадських інституцій.

Нам вдалось прослідкувати, що геополітичний контекст післявоєнного світу виявився визначальним чинником політичного розвитку досліджуваних країн. Проведені Ялтинські домовленості та подальший розподіл сфер впливу між СРСР і західними союзниками створили передумови для встановлення радянського контролю над Центрально-Східною Європою. Чехословаччина та Польща опинилися в радянській зоні впливу, що суттєво обмежило їхні можливості для самостійного політичного вибору.

Радянський фактор відіграв ключову роль у трансформації політичних систем обох країн. Присутність Червоної армії, економічний тиск, дипломатичні

важелі впливу та підтримка місцевих комуністичних партій забезпечили СРСР можливість контролювати процеси політичних змін. Водночас, форми та методи радянського впливу варіювалися залежно від національних особливостей та міжнародної ситуації.

Національний спротив та діяльність опозиційних сил демонструють нам неоднорідність суспільних настроїв у досліджуваних країнах. Хоча комуністичні партії користувалися певною підтримкою серед частини населення, особливо робітничого класу, їхня перемога була забезпечена радше завдяки зовнішній підтримці та політичним маніпуляціям, ніж справжній народній волі. Діяльність некомуністичних партій поступово обмежувалася через репресії, підкуп лідерів та розкол організацій.

Процес трансформації від коаліційних урядів до однопартійного правління відбувався поетапно та мав свої певні національні особливості. У Чехословаччині цей перехід був більш стрімким і драматичним, кульмінацією якого стали події лютого 1948 року. У Польщі процес мав більш тривалий характер, з поступовим витісненням некомуністичних сил з політичного життя протягом кількох років.

Соціально-економічні перетворення в обох країнах слідували радянській моделі розвитку держави. Націоналізація промисловості, колективізація сільського господарства та впровадження планової економіки кардинально змінили соціальну структуру суспільства. Ці зміни супроводжувалися значними соціальними потрясіннями та економічними труднощами, що викликало опір серед певних верств населення.

Репресивна політика стала невід'ємною складовою народно-демократичних режимів. Створення органів державної безпеки за радянським зразком, політичні процеси проти опозиціонерів, масові арешти та депортації забезпечували підтримання влади комуністичних партій. Ідеологічний контроль охопив усі сфери суспільного життя: освіту, культуру, засоби масової інформації, що сприяло формуванню тоталітарного суспільства.

Розглянутий досвід у нашому дослідженні Чехословаччини та Польщі демонструє нам типові риси становлення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі після Другої світової війни. Водночас, кожна з цих країн мала свої національні особливості цього процесу, зумовлені історичними традиціями, соціальною структурою та геополітичним становищем.

Результати дослідження підтверджують нам тезу про те, що режими "народної демократії" були перехідною формою на шляху до повної радянзації країн Центрально-Східної Європи. Цей процес мав трагічні наслідки для розвитку демократичних традицій та національної незалежності досліджуваних країн, вплив яких відчувався протягом десятиліть комуністичного правління.

Вивчення цього історичного досвіду залишається актуальним для розуміння сучасних процесів демократизації та євроінтеграції країн Центрально-Східної Європи, а також для осмислення уроків минулого в контексті захисту демократичних цінностей та національного суверенітету.

Таким чином, становлення режимів "народної демократії" в Чехословаччині та Польщі являє собою яскравий приклад того, як зовнішній геополітичний тиск може кардинально змінити внутрішньополітичний розвиток суверенних держав.

Особливо вражаючим у ході нашого дослідження, виявився факт того, який існував контраст між демократичними традиціями Чехословаччини, зокрема міжвоєнного періоду, та швидкістю їх ліквідації після 1948 року. Це свідчить нам про вразливість демократичних інституцій в умовах зовнішнього тиску та внутрішніх політичних криз. Польський досвід, своєю чергою, демонструє, як національно-визвольні настрої можуть бути використані для встановлення недемократичного режиму.

Важливо відзначити, що попри схожість загальних тенденцій, кожна з досліджуваних країн зберігала певні національні особливості навіть у рамках радянської моделі. Це підтверджує нам тезу про те, що історичні традиції та

національний характер не зникають повністю навіть за найжорсткішого ідеологічного тиску.

На нашу думку, сучасні події в Україні надають особливої актуальності цьому дослідженню, оскільки демонструють незмінність імперських амбіцій росії та її прагнення контролювати політичний розвиток сусідніх держав. Історичний досвід Чехословаччини та Польщі може служити застереженням про небезпеку геополітичної залежності та важливість збереження національного суверенітету.

Водночас, успішна демократична трансформація цих країн після 1989 року свідчить про життєздатність демократичних цінностей та можливість подолання тоталітарної спадщини. Це надає нам оптимізму щодо перспектив демократичного розвитку інших посткомуністичних суспільств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Anti-communist resistance in Poland (1944–1953) // Wikipedia. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Anti-communist_resistance_in_Poland_\(1944%E2%80%931953\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Anti-communist_resistance_in_Poland_(1944%E2%80%931953)) (дата звернення: 09.06.2025).
2. Архів виборчих даних Польщі. Результати виборів 1947 року // Państwowa Komisja Wyborcza.
3. Архівні колекції Словацького національного архіву, що охоплюють період 1945-1989 років. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/dokumenty-1945-1989/> (дата звернення: 09.06.2025).
4. Архівні колекції Словацького національного архіву. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/obdobie-1945-1989/> (дата звернення: 09.06.2025).
5. Beneš E. Memoirs: From Munich to New War and New Victory. Boston: Houghton Mifflin, 1954. 346 с.
6. Bohlen C. Witness to History 1929-1969. New York: W. W. Norton & Company, 1973. 562 с.
7. Cursed soldiers // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cursed_soldiers (дата звернення: 09.06.2025).
8. Довідкові матеріали про діяльність Комуністичної партії Чехословаччини. URL: https://www.totalita.cz/vysvetlivky/s_ksc.php (дата звернення: 09.06.2025).
9. Закон № 231/1948 від 6 жовтня 1948 року на захист людово-демократичної республіки. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/6-oktober-1948---zakon-c-2311948-sb-na-ochranu-ludovodemokratickej-republiky/> (дата звернення: 09.06.2025).

10. Конституції Польської Народної Республіки від 1952 року. URL: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1952.html> (дата звернення: 09.06.2025).
11. Конституційний закон Чехословацької Республіки від 9 травня 1948 року. URL: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (дата звернення: 09.06.2025).
12. Lane A. B. I Saw Poland Betrayed: An American Ambassador Reports to the American People. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1948. 344 p.
13. Mikołajczyk S. The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression. New York: Whittlesey House, 1948. 309 c.
14. Security Empire: The Secret Police in Communist Eastern Europe. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv138wqz9> (дата звернення: 09.06.2025).
15. The Doomed Democracy: Czechoslovakia in a Disrupted Europe, 1914-38. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1w6tfz4> (дата звернення: 09.06.2025).
16. The History of Czechoslovakia: The Czechoslovak Socialist Republic (1948–1989) // USC Digital Library. 2024. URL: <https://digital.library.usc.edu/collections/czechoslovakia> (дата звернення: 09.06.2025).
17. The Origins of Modern Polish Democracy. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1j7x6v5> (дата звернення: 09.06.2025).
18. The Slovak question, 1945–1948. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/slovakia-in-history/slovak-question-19451948/F9FA81F70F6EED6B7CF6EC6D60AA0BD1> (дата звернення: 09.06.2025).
19. The Soviet Theory of People's Democracy // World Politics. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/abs/soviet-theory-of-peoples-democracy/717B9BDC102F5CE6D51AC23DB36DAF0B> (дата звернення: 09.06.2025).

20. U.S. State Department. Records of the U.S. State Department Classified Files: Czechoslovakia from Liberation to Communist State, 1945-1963. Farmington Hills: Gale, 2008.

21. 1948 Czechoslovak coup d'état // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/1948_Czechoslovak_coup_d%27%C3%A9tat (дата звернення: 09.06.2025).

Література:

22. Abelshauser W. The Dynamics of German Industry. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. С. 89.

23. Abrams B. F. The Second World War and the East European Revolution // East European Politics and Societies. 2002. Vol. 16. No. 3. P. 623-624.

24. Abrams B. F. The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004. 312 p.

25. Applebaum A. Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe 1944-1956. New York: Doubleday, 2012. 614 с.

26. Banac I. Eastern Europe in Revolution. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 345 с.

27. Berend I. T. Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 387 с.

28. Bešková Z. Lidové slavnosti. Praha: Svoboda, 1988. С. 134-138.

29. Böhmer K. Kirche und Staat. München: Kösel, 1967. S. 134-138.

30. Brandes D. Der Weg zur Diktatur. München: R. Oldenbourg, 2001. S. 234-236.

31. Brzezinski Z. The Soviet Bloc: Unity and Conflict. Cambridge: Harvard University Press, 1967. 467 с.

32. Bullock A. Hitler and Stalin: Parallel Lives. London: HarperCollins, 1991. 1081 с.

33. Chełstowski Z. Organizacje młodzieżowe. Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. S. 89-94.

34. Císař P. Československá církevní politika. Praha: Karolinum, 2001. S. 89-93.
35. Clastres P. La société contre l'État. Paris: Les Éditions de Minuit, 1987. P. 167-170.
36. Coutouvidis J. Poland, 1939-1947. Leicester: Leicester University Press, 1986. 234 c.
37. Davies N. God's Playground: A History of Poland. Volume 2: 1795 to the Present. Oxford: Oxford University Press, 2005. 678 c.
38. Deák I. Essays on Hitler's Europe. Lincoln: University of Nebraska Press, 2001. 267 c.
39. Dudek A. Państwo i Kościół. Kraków: Znak, 1995. S. 45-47.
40. Duroselle J.-B. Europe: A History of Its Peoples. London: Viking, 1990. P. 412.
41. Dziewanowski M. K. The Communist Party of Poland: An Outline of History. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976. 389 c.
42. Feis H. The China Tangle: The American Effort in China from Pearl Harbor to the Marshall Mission. Princeton: Princeton University Press, 1953. P. 178.
43. Felshtinsky Y. The Secret World. New York: Basic Books, 1995. P. 287-289.
44. Gaddis J. L. The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947. New York: Columbia University Press, 1972. P. 134.
45. Gati C. Hungary and the Soviet Bloc. Durham: Duke University Press, 1986. 267 c.
46. Gilbert M. Churchill: A Life. London: Heinemann, 1991. 959 c.
47. Головченко В. І. Політичні режими Східної Європи 1945-1950 рр. Київ: Либідь, 2001. 234 с.
48. Головченко В. І. Чехословаччина в міжнародних відносинах 1945-1955 рр. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 234 с.

49. Granville J. *The First Domino: International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956*. College Station: Texas A&M University Press, 2004. С. 89-112.
50. Гирич І. Б. Україна в добу "великого терору": політичні репресії та суспільні настрої. Київ: Наш час, 2009. С. 267.
51. Gross J. T. *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*. New York: Random House, 2006. P. 123-145.
52. Gross J. T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton University Press, 1988. P. 234-256.
53. Harriman A. *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941-1946*. New York: Random House, 1975. P. 356.
54. Havránek J. *Dějiny Univerzity Karlovy*. Vol. 4. Praha: Karolinum, 1995. S. 234-238.
55. Hřebejk Z. *České divadlo*. Praha: Odeon, 1994. S. 123-127.
56. Isaacson W. *The Wise Men: Six Friends and the World They Made*. New York: Simon & Schuster, 1986. 736 с.
57. Jarosz D. *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948-1956 a chłopci*. Warszawa: DiG, 2003. 456 с.
58. Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1992. P.105-106.
59. Юркова О. В. Політичні трансформації в Східній Європі // Інститут історії України - 70: Віхи історії. Київ: Інститут історії України, 2006. С. 312.
60. Калакура Я. С. Польша в XX столітті: Проблеми національного та державного відродження. Київ: Генеза, 2004. 289 с.
61. Kaliński J. *Gospodarka Polski w latach 1944-1989*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1995. 345 с.
62. Kaliński J. *Opór chłopski wobec kolektywizacji w Polsce*. Warszawa: Neriton, 1999. 234 с.

63. Kaplan K. *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993. 254 c.
64. Kaplan K. *Political Trials in Czechoslovakia*. Prague: Institute for Contemporary History, 1990. P. 234-237.
65. Kaplan K. *The Communist Party in Power: A Profile of Party Politics in Czechoslovakia*. Boulder: Westview Press, 1987. C. 45-67.
66. Kaplan K. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*. London: C. Hurst & Co., 1987. P. 156-158.
67. Karski J. *The Great Powers and Poland 1919-1945*. New York: Praeger Publishers, 1985. 623 c.
68. Kelsen H. *The Law of the United Nations*. London: Stevens & Sons, 1950. P. 234.
69. Kenney P. *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950*. Ithaca: Cornell University Press, 1997. P. 156-178.
70. Kersten K. *Narodziny systemu władzy: Polska 1943-1948*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 1990. 456 c.
71. Kersten K. *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948*. Berkeley: University of California Press, 1991. 389 c.
72. Knapp V. *The Sociology of Higher Education*. London: Routledge, 1990. P. 123-125.
73. Korbel J. *The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938-1948*. Princeton: Princeton University Press, 1959. 346 c.
74. Kotalík J. *Česká architektura*. Praha: Academia, 1997. S. 67-71.
75. Koźniewski K. *Historia co tydzień*. Warszawa: Czytelnik, 1977. S. 178-182.
76. Kukiel M. *Poland's International Affairs 1919-1960*. London: Polish Research Centre, 1964. 387 c.
77. Kunze T. *Staatssicherheit und Medien*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2003. S. 156-159.

78. Kural V. *Czechoslovakia Between Stalin and Hitler*. Prague: Institute for Contemporary History, 1996. P. 298.
79. Leffler M. P. *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York: Hill and Wang, 2007. C. 143-167.
80. Lendner H. *Der Rundfunk im Ostblock*. München: C.H.Beck, 1961. S. 89-92.
81. Lukas R. *Bitter Legacy*. New York: Hippocrene Books, 1982. P. 165-168.
82. Lukas R. *The Strange Allies: The United States and Poland, 1941-1945*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1978. P. 189.
83. Lukes I. *Czechoslovakia Between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1996. C. 234-256.
84. Lukes I. *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York: Oxford University Press, 2012. P. 156.
85. Luxmoore J., Babiuch J. *The Vatican and the Red Flag: The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London: Geoffrey Chapman, 1999. C. 78-95.
86. Luža R. *The Transfer of the Sudeten Germans: A Study of Czech-German Relations, 1933-1962*. London: Routledge, 1964. 389 c.
87. Machcewicz P. *Rebellious Satellite: Poland 1956*. Stanford: Stanford University Press, 2009. 312 c.
88. Mariański J. *Kościół katolicki w Polsce*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007. S. 145-149.
89. Mastny V. *Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945*. New York: Columbia University Press, 1979. C. 189-211.
90. McCauley M. *The Origins of the Cold War 1941-1949*. London: Longman, 1995. 278 c.
91. McDermott K. *Communist Czechoslovakia*. London: Palgrave Macmillan, 2015. P. 78-82.

92. Międzyrzecki A. *Życie literackie Warszawy*. Warszawa: PIW, 1999. S. 234-237.
93. Milward A. *War, Economy and Society 1939-1945*. London: Allen Lane, 1977. P. 267.
94. Myant M. *Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. C. 156-178.
95. Naimark N. M. *Stalin and the Fate of Europe: The Postwar Struggle for Sovereignty*. Cambridge: Harvard University Press, 2019. P. 89-112.
96. Naimark N. M. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*. Cambridge, MA: Belknap Press, 1995. 524 c.
97. Naimark N., Gibianskii L. *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949*. Boulder: Westview Press, 1997. 456 c.
98. Огієнко В. Г. *Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів*. Київ: УІНП, 2014. С. 45.
99. Paczkowski A. *Pół wieku dziejów Polski 1939-1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. 623 c.
100. Paczkowski A. *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2003. C. 123-145.
101. Petrusek M. *Mládež v socialistické společnosti*. Praha: Svoboda, 1986. S. 167-171.
102. Polonsky A. *The Great Powers and the Polish Question 1941-1945*. London: London School of Economics and Political Science, 1976. 278 c.
103. Портнов А. В. *Історії для домашнього вжитку: есеї про польсько-російсько-українське пограниччя*. Київ: Критика, 2013. С. 134.
104. Průcha V. *Economic History of Czechoslovakia in the 20th Century*. Prague: Charles University Press, 1986. 456 c.
105. Průcha V. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*. Brno: Doplněk, 1999. 389 c.

106. Raina P. Kościół w PRL. Vol. 1. Poznań: W drodze, 1994. S. 178-180.
107. Rataj J. O autoritativní národní stát: Československo 1938-1945. Praha: Karolinum, 1997. 298 с.
108. Rothschild J. Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II. Oxford: Oxford University Press, 1989. С. 78-92.
109. Рубльов О. С. Радянський проект для Східної Європи: ідеологія та практика. Київ: Інститут історії України, 2005. С. 89.
110. Seton-Watson H. The East European Revolution. London: Methuen, 1950. 435 с.
111. Shore M. Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918-1968. New Haven: Yale University Press, 2006. P. 189-213.
112. Šiman Z. et al. Školství a vzdělanost. Praha: Academia, 1992. S. 445-449.
113. Смолій В. А., Рубльов О. С. Історія Центрально-Східної Європи: політичні трансформації XX століття. Київ: Наукова думка, 2003. С. 267.
114. Solzhenitsyn A. The Gulag Archipelago. Vol. 2. New York: Harper & Row, 1975. P. 89.
115. Staar R. Poland 1944-1962. New Orleans: Hauser Press, 1962. P. 145-148.
116. Taborsky E. Communism in Czechoslovakia 1948-1960. Princeton: Princeton University Press, 1961. 628 с.
117. Taylor E. Wprowadzenie do ekonomii. Warszawa: PWE, 1986. S. 267-271.
118. The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 197-198.
119. Тисьмінецький В. Формування коаліційних урядів у Східній Європі 1945-1948. Київ: Наукова думка, 2010. 345 с.
120. Tismaneanu V. Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism. Berkeley: University of California Press, 2003. 456 с.
121. Torańska T. Oni: Stalin's Polish Puppets. New York: Harper & Row, 1987. 389 с.

122. Ulam A. Titoism and the Cominform. Cambridge: Harvard University Press, 1952. 243 c.
123. Verdery K. What Was Socialism, and What Comes Next? Princeton: Princeton University Press, 1996. 289 c.
124. Weber H. Geschichte der DDR. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985. 587 c.
125. Wettig G. Stalin and the Cold War in Europe. Lanham: Rowman & Littlefield, 2008. P. 67.
126. Williams Ch. National Communism. London: Frederick Muller, 1956. P. 89-92.
127. Williams K. The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 45-67.
128. Wołoszyn S. Dzieje oświaty polskiej. Warszawa: PWN, 1979. S. 267-270.
129. Wolff R. The Balkans in Our Time. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. 456 c.
130. Zaremba M. Powrót na mapę: Polski rok 1956. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2000. 387 c.
131. Zinner P. Communist Strategy and Tactics in Czechoslovakia 1918-1948. New York: Praeger Publishers, 1963. 264 c.